

María Jesús Rubiera i Mata

INTRODUCCIÓ A LA LITERATURA HISPANO-ÀRAB

Col·lecció Xarc Al-Andalus

Vol. 1

UNIVERSITAT D'ALACANT

**INTRODUCCIÓ
A LA LITERATURA
HISPANO-ÀRAB**

María Jesús Rubiera i Mata

INTRODUCCIÓ A LA LITERATURA HISPANO-ÀRAB

Presentació
per
Rafael Alemany i Ferrer

Col·lecció Xarc Al-Andalus
Vol. 1
UNIVERSITAT D'ALACANT

RUBIERA I MATA, María Jesús

Introducció a la literatura hispano-àrab / María Jesús Rubiera i Mata.— Alicante: Secretariado de Publicaciones de la Universidad, 1989.— 117 p.; 21 cm.

Índices.

I.S.B.N.: 84-86809-39-8

1. Literatura árabe – España – Historia – S. VIII-XV. I. Universidad de Alicante. Secretariado de Publicaciones, ed.

809.27 (460) «07/14» (091) = 499

**Edita: Secretariado de Publicaciones
Universidad de Alicante**

**Diseño portada: Enrique. Gabinete
de Diseño. Universidad de Alicante**

Fotocomposición: COMPOBELL, S. A. Murcia

Imprime: A. G. SUÁREZ BARCALA, S. A. Madrid

I.S.B.N.: 84-86809-39-8

Depósito Legal: A-441-1989

ÍNDIX

Transcripció	7
Presentació	9
Introducció	15
I. Les llengües d'al-Andalus	17
II. L'èpica.....	19
III. La lírica	23
IV. La poesia estròfica	49
V. L' àdab	55
VI. Les epístoles	61
VII. Les macames	69
VIII. La història i els llibres de viatges	71
IX. La contística i la paremiologia.....	75
X. Després de 1492.....	77
Índex de matèries literàries	79
Índex de noms de persona	83
Índex de llibres.....	89
Quadre cronològic de la literatura hispano-àrab	91

TRANSCRIPCIÓ

Les lletres sense punts diacrítics corresponen a fonemes àrabs semblants als corresponents fonemes catalans, excepte:

h: aspirant glotal sorda com la h alemanya.

kh: aspirant postvelar com la j espanyola.

q: oclusiva postvelar sorda.

t, d, ḡ són interdentials.

ḏ, ḥ, ṭ, ṣ són ėmfàtiques.

ˆ : esperit suau, atac vocàlic.

˙ : esperit fort, laringal sonora.

ḥ: aspirant faringal sorda.

ā, ī, ū són vocals llargues.

La *tāˆ marbūta* serà a, i en estat construït: at.

PRESENTACIÓ

L'autora del llibre que ara teniu a les mans em fa l'honor d'apadrinar-lo, sens dubte fiada més en l'amistat i en certes circumstàncies conjunturals del marc universitari concret en què tots dos ens movem, que en la molt parcial legitimitat que un humil medievalista de l'àmbit hispano-romànic pot tenir per apropar-se a la literatura hispano-àrab. Tanmateix, accepte gustós l'amable invitació amb el goig íntim que em produeix la convicció ferma que fer-ho suposa quelcom més que prologar un simple manual a l'ús.

La present *Introducció a la literatura hispano-àrab* naix amb la voluntat d'omplir l'important buit existent en la bibliografia pròpia del tema: sembla, certament, que res no hi ha al respecte tret del capítol dedicat a la «Literatura hispano-àrab», per la mateixa María Jesús Rubiera, dins la *Historia de las literaturas hispánicas no castellanas* coordinada per José María Díez Borque (Madrid, 1980). Potser els arabistes han estat un pèl refractaris a la fragmentació regional del corpus sencer de la literatura àrab que un projecte com el que ara se'ns presenta comporta en certa mesura. Crec, però, que, si més no des del punt de vista didàctic i divulgatiu —tot just el que explícitament reivindica l'autora—, el treball dut a terme queda absolutament legítimat, i no sols per la seua funció instrumental, sinó per les diverses peculiaritats que im-

pregnen la literatura àrab produïda a la Península Ibèrica, en relació a la resta de la literatura àrab, com a fruit de les riquíssimes interaccions que es donaren entre les tradicions genuïnes d'aquesta —pre-islàmiques i islàmiques—, per una banda, i les d'origen romànic, per l'altra.

La doctora Rubiera ha distribuït la matèria de la seua obra en deu capítols, el primer dels quals ens ofereix una ben interessant «qüestió prèvia», no estrictament literària però sí indispensable per entendre amb precisió el lloc, l'extensió i els límits de la literatura àrab peninsular: el panorama de les diverses llengües d'Al-Andalus i de la seua estratificació ètnica i social al llarg del període estudiat (segles VIII-XV). A través dels vuit capítols següents (II-IX) —el moll central del llibre—, l'autora presenta una síntesi força aconseguida de la producció escrita ibero-àrabiga, amb voluntat artística, atenent el paràmetre de la tipologia de gèneres: l'èpica, la lírica, la poesia estròfica, l'àdab, les epístoles, les macames, la història i els llibres de viatges i, finalment, el conte i la paremiologia. El desé i darrer capítol de l'obra ofereix una ràpida panoràmica de la repercussió de l'univers literari objecte d'estudi en les manifestacions literàries de la Hispània posterior a 1492, data de la desaparició formal de l'últim reducte islàmic de la península políticament organitzat: el regne de Granada.

L'autora ha preferit, doncs, en aquesta ocasió, ordenar els continguts del manual per gèneres i no per períodes cronològics com havia fet anteriorment en la «Literatura hispano-àrabe» esmentada *supra*. Amb aquesta opció aconsegueix proporcionar una visió més orgànica i coherent, més específicament literària si es vol, al temps que evita la ineludible dispersió que derivaria d'haver-ho fet d'altra forma, sobretot si pensem en el destinatari model de l'obra: l'estudiant universitari, en primer lloc, i, en segon, el lector no especialitzat desitjós d'apropar-se a aquesta literatura. És clar que, dins de cada capítol dedicat a l'estudi particular d'un gènere, resulta fàcil d'endivinar l'ús flexible i discret de la seqüencialització cronològica pròpia de qualsevol periodització històrica, que, en el cas concret que ens ocupa, abraça les etapes següents: l'Emirat o període de formació (segles VIII-IX), el Califat

o període d'esplendor (s. X), les taifes o període de descentralització cultural (s. XI), el període almoràvit i almohade (s. XII) i el període granadí (ss. XII-XV).

Interessa destacar com en el tractament de cada gènere l'autora es remunta als orígens i precedents més llunyans d'aquest, molt sovint constatables en l'època preislàmica, en què s'estableixen les línies mestres dels motles literaris més conreats, i, a partir d'ací, ens guia pel suggestiu camí al llarg del qual aquests es desenvolupen i metamorfosegen tot adaptant-se als canvis de sensibilitat condicionats per la dinàmica de la història i de les successives impregnacions que van rebre de les noves pautes i tradicions literàrio-culturals amb què entraren en contacte. La doctora Rubiera té bona cura de posar en relleu les múltiples relacions existents entre els models àrabs i els romànics, singularment els hispanoromànics, constant així un dels fenòmens més peculiars d'aquest producte de cruïlla cultural que fou, en un percentatge elevat, la literatura àrab d'Al-Andàlus, i possibilitant alhora que el destinatari model del manual, d'evident filiació i formació hispanoromànica, pugui trobar-hi nombroses claus d'identificació que, massa sovint, li han passat desapercebudes. Altrament, l'hipotètic lector d'extracció cultural àrabigo-islàmica s'enriquirà amb l'inesgotable cabal de suggerències interpretatives que posa al seu abast aquesta metodologia eclèctica o, millor dit, de síntesi, que només podia desenvolupar amb èxit un estudiós que, com la doctora Rubiera, tingués un domini sobrat dels dos àmbits literàrio-culturals que s'entrecreuen i interinflueixen en les lletres àrabs de la Península Ibèrica.

Els nostres universitaris —i espere que no sols els d'estudis àrabs i islàmics, sinó també els de filologies romàniques en general i hispanoromàniques en particular— disposen des d'ara d'una utilíssima eina de treball que, a més d'invitar-los a una degustació directa —amb l'ajut de traduccions si cal— dels textos ací estudiats i sistematitzats, els permetrà tenir present, entre altres coses, el diversos punts de contacte existents entre la poesia estròfica hispanoàrab i la primitiva lírica romànica, entre les macames i la novel·la picaresca, entre les *zuhdiyyāt* i *ṣūfiyyāt* i la poesia romànica de caire ascètico-mís-

tic, entre els *ritá* i els planys derivats del *planctus* llatí, entre els llibres de viatges àrabs i els romànics —especialment aquells de caràcter utòpico-iniciàtic com el *Llibre de meravelles* del mallorquí Ramon Llull—, entre el conte i la paremiologia àrabs i els *exempla* i *sententiae* llatins i neo-llatins, entre la «divinització» de certa poesia eròtico-amatòria àrab i el fenomen paral·lel que reflecteix, així mateix, una bona part de la poesia religiosa hispano-romànica, etc., etc. I, per suposat, aquest interessantíssim exercici comparatiu també permetrà que el lector s'adone d'altres tantes asimetries entre els dos universos literàrio-culturals contrastats, reflex, al capdavant, d'unes evidents singularitats antropològiques de totes dues cultures, com ara la total absència de poesia homoeròtica a l'àmbit romànic medieval, contràriament al que s'esdevé a la literatura hispano-àrab, on, entre els esplèndids *gàzals* o cants d'amor, abunden, junt amb els dedicats a la dona, els que canten, delicadíssimament, l'amor als efebs.

He de referir-me, per últim, a un fet que, sense pertànyer a la substància de l'obra que presentem, no deixa de tenir la seua importància. Em referesc al vehicle d'expressió triat per l'autora, el català, opció que ella mateixa justifica —no calia, però per si de cas...— com una decisió purament personal, exempta del més mínim condicionament institucional, econòmic o de qualsevol altra mena. Crec que no projecte els fantasmes del meu propi subconscient si gose afirmar que més d'un eventual lector del llibre —i no necessàriament de fora de les fronteres lingüístiques de la llengua catalana— en adonar-se que es troba davant d'una *Introducció a la literatura hispano-àrab* redactada en una de les llengües minoritzades —i per això encara més minoritàries del que podrien ser en unes condicions sociolingüístiques més normals— de l'Estat espanyol: tot just aquella que fou la pròpia del sector de major pes específic dels conquistadors del Xarc-Al-Andalus —que dóna nom a la col·lecció que s'inaugura amb aquest manual— o regió mediterrània de la Península Ibèrica musulmana. L'opció no és, però, gratuïta i s'allunya molt de ser un pur caprici més o menys esnob de l'autora; ans al contrari respon a una voluntat conscient

de contribuir amb fets a l'entrebancat procés de restitució de la plenitud de funcions sociolingüístiques a les diverses llengües d'Espanya, en la mesura que restitueix per al català la seua capacitat virtual de llengua de transmissió del coneixement científic, tot superant les freqüents limitacions de registre i de territori que aquest idioma pateix juntament amb el gallec i amb el basc. Quina serà l'acollida que els estudiants i estudiosos de dins i de fora de les fronteres lingüístiques del català donaran al present manual és una cosa que hauran de dir les futures prospeccions de mercat que es duguen a terme. Si el balanç de recepció és positiu, el llibre haurà contribuït —al marge d'altres objectius més intrínsecament relacionats amb el seu contigut i amb la seua finalitat— a desfer vells clixés d'irracionalitat i d'intolerància sovint massa freqüents fins i tot als mateixos àmbits acadèmics; haurà contribuït al tet que l'estudiant o estudiós de l'àrab i de l'Islam de Madrid o d'Oviedo, de Santiago o de Granada, de Múrcia o d'Alacant... vaja acostumant-se a acceptar com a normal l'ús científic del català, amb la mateixa naturalitat amb què accepta el d'altres idiomes més allunyats del marc geogràfic i sòcio-cultural que els és propi. En qual-sevol cas, el fet mateix d'escriure aquest llibre en català, amb independència de l'èxit major o menor de lectura que puga tenir, suposa ja *per se* una fita notable en la història editorial de la Universitat d'Alacant —que fins a hores d'ara s'ha prodigat molt poc en iniciatives d'aquesta naturalesa— i per a la pròpia professora Rubiera, que ha acceptat, amb una valentia digna d'encomi, el repte de redactar per si sola —amb molt reduïdes correccions alienes posteriors— tot un llibre sencer emprant una llengua força aliena al seu Madrid de naixement, de formació i —fins fa uns pocs anys— d'exercici professional, però mai més, n'estic segur, estranya per a ella.

Benidorm-Alacant, Nadal de 1988

Rafael Alemany i Ferrer

(Director del Secretariat de Normalització Lingüística i Cap de la Divisió Departamental de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant).

Totes les gents, cristianes, jueves i sarraïnes, emperadors, prínceps, reis, ducs, comtes, vescomtes, comtors, vavassors, clergues, burgesos, vilans, grans i petits, posen a diari llur enteniment a trobar i cantar.

Ramon Vidal de Besalú (s. XIII)

INTRODUCCIÓ

Aquest llibre és una introducció a la història de la literatura àrab que es va produir a la Península Ibèrica durant l'Edat Mitjana (s. VIII-XV) i s'adreça als estudiants d'aquesta matèria en les universitats de l'Estat espanyol, tot i que pot interessar també el lector aficionat als temes àrabs ja que no trobarà cap història de la literatura hispanoàrab sistematitzada enlloc.

Com és l'hora d'aclarir conceptes, cal dir que l'adjectiu *hispan* no fa referència a espanyol, anacronisme molt usat (aràbigoespanyol) sinó al nom llatí de la Península Ibèrica: Hispània, que incloïa també la Lusitània, oblidada pels partidaris de l'Espanya Musulmana. A aquesta entitat geogràfica (Península Ibèrica/Hispània) els sarraïns la van anomenar al-Andalus i l'adjectiu andalusí és, per tant, sinònim de hispanoàrab de la Península Ibèrica, al-Andalus amb Andalusia i així trobem també el sintagma *aràbigoandalús* per parlar d'un personatge nascut a Tortosa, València o Toledo, equívoc que no es trobarà en

aquestes pàgines: els andalusos són la gent nascuda a Andalusia i els andalusins són els habitants d'al-Andalus, la Hispània musulmana.

En la mateixa línia de delimitació de camps, la literatura hispanoàrab o andalusina d'aquest llibre és aquella on es manifesta una voluntat d'art explícita o implícita, segons la definició de Francesco Gabrieli en la seua *Letteratura araba*, i no la simple escriptura en el seu sentit primari, tan abundosa en una civilització tan grafòmana com l'àrab. No es parlarà ací de llibres tècnics encara que siguen obres de religió o de pensament tan importants com les d'Averrois, si no tenen una forma literària.

La bibliografia esmentada en aquesta obra és la bàsica i redactada generalment en llengües europees pel caràcter de obra d'iniciació a l'estudi i no a la investigació¹. I finalment un aclariment dedicat al possible lector de llengua castellana: l'ús de la llengua catalana en aquestes pàgines és una opció personal d'aquesta autora* i no una imposició institucional o econòmica de cap tipus, ja que aquest llibre, com els altres de la col·lecció «Xarc al-Andalus» que inicia, és un treball d'investigació del seu grup editor: l'àrea de coneixement d'Estudis Àrabs i Islàmics de la Universitat d'Alacant**.

1 Per a una ampliació en aquest sentit es pot veure RUBIERA MATA, M.J.: *Bibliografía de la literatura hispano-árabe* Alacant, 1988.

* El meu agraïment al Secretariat de Normalització Lingüística de la Universitat d'Alacant per la seua ajuda en corregir les moltes faltes del original, especialment a Josep Forcadell.

** Aquest llibre és un treball dins el projecte «Corpus historiográfico y crítico-literario de la literatura hispano-árabe» (DGICYT).

I. Les llengües d'al-Andalus

Quan els sarraïns van envair la Península Ibèrica, ja tenien una llengua normalitzada oficialment pel califa omeia Abdalmàlik (m.705), el qual va ordenar que tots els documents de l'Imperi s'escriguessen en llengua àrab, és a dir, en la *koiné* de la tradició literària pre-islàmica i a més a més sacralitzada pel fet de ser la llengua de l'Alcorà.

Aquesta *koiné* literària de les tribus àrabs s'estava normativitzant a les Escoles Gramaticals de Cufa i Bàsora, per la mateixa època.

Aquest àrab, en totes les èpoques, serà la llengua literària i literal —l'escripta— enfront de la dialectal —la parlada—¹. Els sarraïns van portar a la Península Ibèrica els seus diversos dialectes d'origen, que anaven des del Iemen a Egipte, per esmentar-ne els més importants. Aquests dialectes es van unificar, per la seua banda, en una llengua col·loquial pròpia d'al-Andalus amb un substrat romànic: el dialecte hispanoàrab. Enfront d'altres llengües dialectals àrabs de l'Edat Mitjana, la llengua dialectal d'al-Andalus va produir, com la llengua literal, literatura.

A més d'aquesta diglòssia àrab a la Península Ibèrica,

1 «Al-ʿArabiyya» E.I. (*Encyclopédie de l'Islam*) 2a ed. Leiden, 1969, s.v..

és a dir, a al-Andalus, hi va haver altres llengües amb llurs literatures, com el llatí dels mossàrabs de Còrdova i l'hebreu dels jueus andalusins.

No s'acaben ací les llengües d'al-Andalus: n'hi ha altres minoritàries com la possible llengua familiar dels grups ètnics d'origen barbaresc: el berber, encara que aquests grups es van arabitzar ràpidament i que la seua llengua no va produir cap manifestació literària.

I, finalment, la llengua romànica d'al-Andalus que s'anomena anacrònicament mossàrab ja que aquest nom se'l van donar a ells mateixos els cristians de cultura àrab de Toledo —mossàrab significa arabitzat— en el segle XII per diferenciar-se dels castellans i dels francs. D'altra banda el mossàrab no va ser la llengua exclusivament dels cristians d'al-Andalus sinó de la població autòctona o pre-àrab: jueus, cristians conversos a l'Islam els quals es van dir «muladíns» i, possiblement, la dels nord-africans romanitzats.

El mossàrab va ser la llengua col·loquial de la major part de la població d'al-Andalus fins al segle IX. La derrota del bàndol muladí en la guerra civil de la segona meitat d'aquest segle, la gran arabització cultural i la islamització del Califat (s. X) va produir el desprestigi d'aquesta llengua romànica, substituïda progressivament com a llengua col·loquial pel dialecte hispanoàrab fins a desaparèixer segurament en el segle XII, convertida ja en argot de marginats. Sobre les seues possibles manifestacions literàries parlarem en el capítol de la poesia estròfica.

II. L'èpica

Els sarraïns no van tenir una èpica pròpiament dita, és a dir, una poesia narrativa de caràcter heroic, però sí un discurs èpic amb un altre *significant*: la narració heroica amb estructura d'inversió¹ sobre un fet històric recreat literàriament. Aquest gènere va nèixer ja en l'època preislàmica amb els *Ayyām al-ʿarab* ('Els dies dels àrabs')², narracions èpiques sobre les interminables lluites de les tribus àrabs abans de l'Islam.

Del mateix tipus van ser les narracions sobre les lluites de Mahoma amb els seus enemics de la Meca, sèrie que rep el nom de *Magāzī* ('combats') i que va tenir una versió en espanyol en la literatura aljamiado-morisca³.

La conquesta àrab dels territoris fora de la Península Àrabiga va produir també una sèrie de narracions èpiques que es van dir *Futūhāt* ('conquestes'). Dins d'aquesta sèrie, s'hi troben les narracions corresponents a la conquesta de la Península Ibèrica. Aquests relats, que són anònims i tenen un discurs literari, van ser considerats moltes vegades com absolutament històrics, malgrat que

1 RUBIERA MATA, M.J.: «Estructura de Cantar de Gesta en uno de los relatos de la conquista de Al-Andalus» *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos de Madrid* 23 (1985-86), pp. 63-78.

2 MITTWOCH, E.: «Ayyām al-ʿArab» *E.I.* (2) s.v.

3 GALMES DE FUENTES, A.: *El libro de las batallas* (Narraciones épico-caballerescas), 2 vols. Madrid, 1975.

tenen contradiccions evidents des del punt de vista de la història, i, a més, que la seua estructura és d'inversió, és a dir, l'heroi restableix el dret conculcat o la injustícia enfront de la comunitat que representa, sense la linealitat de la història. Hi ha fins i tot dues sèries de relats amb una unitat interna que permet parlar de «Relats de Gesta». Els herois d'aquests gran relats èpics són *Mūsā Ibn-Nusayr*, governador de Kaïravàn i conquistador històric d'al-Andalus, i *Tāriq*, figura llegendària que, segons el relat del qual és protagonista, també és l'únic conquistador d'al-Andalus.

La sèrie èpica de Mussa es troba arreplegada en l'obra anònima *Al-Imāma wa-s-Siyāsa* que va ser editada i traduïda al castellà per Julián Ribera, amb la crònica d'Ibn-al-Qūtiyya⁴. L'autor podria ser un descendent del mateix Mussa, que la va escriure a Egipte⁵. Mussa és l'heroi conquistador d'al-Andalus, vencedor del rei Roderic, transgressor del dret. Després, Mussa va sofrir la injustícia del califa omeia, de la qual es va deslliurar amb la seua eloqüència, atribut estructural típic del discurs literari àrab.

La sèrie de relats que tenen Tàric com a heroi es troben dispersos en diverses obres històriques i tenen un desenvolupament de creació tradicional de mans de joglars anònims, que també n'hi havia a al-Andalus com va provar textualment J.T. Monroe quan va trobar en les *Maqāmāt* d'as-Saraqustī ('El saragossi') un joglar envoltat del seu públic relatant rondalles de la conquesta⁶.

La gesta èpica de Tàric té dues parts: en la primera el seu antagonista és Roderic, transgressor del dret no en tant que rei cristià sinó com a violador de la Cava, filla del comte Julià, que serà coadjuvant de Tàric, l'heroi, en el restabliment del dret transgredit i que facilitarà la derrota de Roderic. En la segona, Tàric conquesta la Taula de Salomó, símbol del poder reial⁷, i el seu antagonista és

4 Madrid, 1925.

5 MAKKI, A.M.: «Egipto y los orígenes de la historiografía árabe-española» *R.I.E.E.I.* Madrid, 5 (1957), pp. 210-218.

6 «Prolegomena to the Study of Ibn Quzmān: The poet as Jongleur» *El romancero hoy: Historia, Comparatismo, Bibliografía Crítica*, Madrid, 1979, pp. 77-129.

7 RUBIERA, M.J.: «La mesa de Salomón» *Awraq*, 3 (1980), I, pp. 229-230.

Mussa, al qual s'atribueix la conquesta d'al-Andalus i la captura de la Taula de Salomó. Amb la ajuda de l'altre coadjuvant no-àrab, Muḡī, demostra al califa omeia que ell, Tàric, és l'autèntic conquistador d'al-Andalus.

La presència d'actants no-àrabs com a coadjuvants de l'acció de l'heroi fa pensar que, en aquest relat èpic, ens trobem amb una tradició literària hispànica, amb la versió de la conquesta del partit anti-Roderic o dels col·laboradors de l'invasor, versió que serà també la de la Crònica pseudo-isidoriana, escrita en el segle XI per un monjo mossàrab originari de Toledo. Aquests elements hispanogòtics de la gesta de Tàric i d'altres relats èpics andalusins, com la història de Teodomir d'Oriola, semblen donar la raó a Julián Ribera i la seua teoria de l'origen hispànic dels elements èpics de la literatura d'Al-Andalus⁸.

Els relats èpics van ser arreplegats pels cronistes andalusins, especialment per Ibn-al-Qūṭiyya (s. X) i per l'autor anònim de l' *Akhbār Matjmū'a*⁹, com van fer, d'altra banda, els cronistes cristians amb els seues «Cançons de Gesta». Especialment l' *Akhbār matjmū'a* no es pot considerar un llibre històric sinó una sèrie de relats noticiosos amb una clara reelaboració literària.

Hi ha autors que parlen de l'existència d'una poesia èpica àrab i, fins i tot, de la seua influència en l'èpica castellana¹⁰. Tanmateix cal dir que els elements heroics de la poesia lírica no la fan èpica per la seua presència i que falta un discurs estructural èpic, absent a la poesia àrab. Pel que fa als poemes anomenats *Urtjūza* que no són lírics, ni tampoc èpics, es tracta de poemes mnemotècnics, obres posades en vers per aprendre-les de memòria millor i amb temes molt diversos: gramàtica, medicina, agricultura. L'*urtjūza* que relata les batalles del

8 «Epica andaluza romanceada» *Disertaciones y Opúsculos*, Madrid, 1928, I, pp.

9 Editat i traduït per E. Lafuente Alcántara, Madrid, 1987.

10 Vide en el congrés internacional *La poesia épica e la sua formazione* (Roma, 1969) Roma, 1971, els articles de F. Gabrieli «La poesia epica nell'antica Arabia» i de A. Galmés de Fuentes «Epica árabe y épica castellana» i també el llibre de F. Marcos Marín *Poesía narrativa y épica hispánica* Madrid, 1971.

califa Abdarraḥman III no és un poema èpic sinó sols una crònica posada en vers. El mateix F. Marcos Marín, defensor de la teoria de l'existència d'una poesia narrativa andalusina, no va trobar cap element estructural èpic en l'esmentada *urtjūza*.

III. La lírica

La poesia lírica és la més antiga manifestació literària dels àrabs. Ja en el segle VII apareix perfectament estructurada, encara que es va transmetre oralment fins al segle següent. La seua forma és la cassida, poema monorrim en rima sempre consonant. La seua mètrica és quantitativa, basada en la successió de síl·labes llargues i curtes, sense que tinga importància el còmput de síl·labes (versos heterosil·làbics) com en la poesia llatina clàssica i en oposició a la romànica.

La cassida va tenir una estructuració temàtica en tres parts: la primera és el *nastb* o elegia amorosa. El poeta arriba a les ruïnes de l'acampada de la tribu de la seua estimada i plora tot recordant els seus amors contrariats. Després parteix cap a algun lloc: és la segona part o *rahtl* 'viatge', que és una descripció del paisatge: desert, oasi, rambles i els seus animals: lleons, gaseles, onagres i sobretot la cavalcadura del poeta: el camell i, de vegades, el cavall. El poeta arriba a la seua meta (el campament de la seua tribu o un altre lloc) i comença la tercera part de la cassida: el *madth* o lloa del *Xaikh* ('Cap') de la seua tribu o un altre capitost tribal o bé una *hiṭja* ('sàtira') quan el destinatari és un enemic del poeta o de la seua tribu. També aquesta tercera part pot ser l'autoelogi (*fakhr*) del mateix poeta.

No totes les cassides pre-islàmiques van tenir aques-

tes tres parts, però els tractadistes de la poètica àrab així ho van descriure i així se'n van fer durant tota l'Edat Mitjana, ja que el model poètic era l'època pre-islàmica, anomenada clàssica. És també aquesta època la creadora dels arquetips humans de l'ideal estètic i literari àrab enfront del model religiós representat per Mahoma i els seus companys: Antara, el cavaller; Imru-l-Qays, el príncep hedonista; Samaw'al, la lleialtat, etc ¹.

L'aparició de l'Islam i la conquesta islàmica de mig món antic no va produir cap canvi en la poesia clàssica. Mahoma va rebutjar els poetes perquè deien el que no és cert, però es va adonar de la seua importància com a propagandistes i els va acceptar al seu costat. Els califes Omeies faran el mateix.

El poeta àrab va ser des del principi un professional de la literatura que vivia gràcies a la poesia; aprenia l'ofici poètic amb l'aprenentatge de memòria dels poemes d'altres poetes fins a ser, en primer lloc, el seu rapsoda i després compondrà els seus propis poemes segons el model tradicional i buscarà mecenes els quals en època pre-islàmica són els caps de tribu, però més tard seran els califes i els prínceps, per als quals els poetes són com llur «gabinet de premsa». Una bona cassida permetrà al poeta d'ocupar un lloc important a les corts, fins i tot d'arribar a un ministeri. Mai la poesia no va ocupar un lloc tan important com entre els sarraïns de l'Edat Mitjana.

La poesia àrab pre-islàmica va ser redactada en una llengua supradialectal, la *koiné* en la qual es comunicaven les tribus, parlants cada una d'un dialecte àrab. Com que la diglòssia va acompanyar sempre la llengua àrab, la poesia, i també la prosa literària, van tenir alguna cosa d'artificial des del moment que es van redactar en una llengua diferent de la parlada pels autors i llur públic. En conseqüència, la literatura àrab de l'Edat Mitjana va ser un fenomen de minories cultes.

En una minoria encara més restringida es van trobar els possibles poetes àrabs que van arribar en el segle VIII a la Península Ibèrica, enmig d'una població que parlava

¹ ABD-EL-JALIL, J.M.: *Histoire de la littérature arabe*, París, 1943, pp. 27-57.

llatí vulgar i amb un exèrcit de nord-africans de parlar berber o també llatinitzats. La situació va millorar quan a mitjan segle VIII arriba a al-Andalus l'onada d'emigrants sarraïns orientals, anomenats «sirians». Aleshores és quan se sentiran els primers versos àrabs a al-Andalus, per la veu d'un d'aquests sirians, Abū-l-Atjrab Tja'wāna Ibn-as-Simma que parla encara de les aiguades i dels pasts dels beduïns. El segon poeta àrab d'al-Andalus és també un immigrant, l'emir omeia Abdarrahman I (m. 788) amb els seus coneguts poemes de nostàlgia (a la palmera, estrangera com ell a al-Andalus) i de *fakhr* o autoelogi. També és clàssic el poeta Abū-l-Makhxī, enemic del prínceps Hixām —emir després del seu pare, Abdarrahman— i que va ser eixorbat per ordre seua a causa d'una de les seues sàtires².

La instauració de l'emirat omeia a al-Andalus va portar la tradició de la cort de Damasc on els poetes eren com uns funcionaris al servei del sobirà. Des de l'arribada d'Abdarrahman I, els poetes van apareixent regularment en la cort amb cassides en llaor de l'emir, les quals són encara de tipus clàssic.

Malgrat l'hostilitat entre l'emirat omeia d'al-Andalus i el califat de Bagdad, les relacions culturals no es van tancar, perquè els omeies van permetre els seus súbdits anar de pelegrinatge a la Meca, viatge moltes vegades també d'estudis on els pelegrins anaven a aprendre amb els mestres més famosos d'Orient, bé matèries religioses, bé profanes, i per tant, literatura, que era un coneixement profà, perquè pertocava a l'herència del paganisme àrab: l'època pre-islàmica.

La poesia havia canviat. En primer lloc, durant el segle omeia, a les ciutats santes de la Península Aràbiga, al costat dels seriosos estudis islàmics, naixia una nova manera de fer poesia. En una societat opulenta pel botí de la conquesta islàmica i la presència majoritària d'un públic femení —els homes eren fora, «de conquesta»— es desenvolupa una poesia de tipus galant i sentimental amb un *nastb* després de la cassida, i acompanyat d'instruments

2 TERÉS E.: «El poeta Abū -l-Majšt y Hassāna al-Tamīmiyya» *Al-Andalus* 26(1961), pp. 229-244.

musicals d'origen persa, abandonant la melopea o cant beduí (*hudā*).

D'altra banda, els filòlegs de Kufa i Bàssora, a més de fer una gramàtica de la llengua àrab, van arreplegar la poesia pre-islàmica —font dels seus estudis gramaticals amb l'Alcorà— i van estudiar també la poètica àrab i la seua prosòdia (*ʿarūd*). D'aquesta manera va començar la crítica literària àrab i la seua història. Es van arreplegar antologies i cançoners (divans) amb textos en prosa que ofereixen dades biogràfiques dels poetes i explicacions de les circumstàncies en les quals s'havia compost un poema. Aquestes explicacions, semblants a les *razós* de la poesia provençal són, de vegades, petites peces de gran interès i de valor literari per elles mateixes.

D'altra banda la nova capital dels califes abbassins, Bagdad, va veure nèixer un nou moviment poètic, anomenat *modernisme* on no hi és absent la traducció del grec de la *Retòrica* d'Aristòtil i on els poetes àrabs van descobrir les imatges poètiques.

Aquests poetes modernistes rebutgen les cassides, encara que, de vegades, en faran per diners, i componen peces més curtes, també monorimes, però amb temes molt diferents que constitueixen gèneres temàtics. Hi haurà un gènere (*gàzal*) que cantarà l'amor, però ja no sol la dona beduïna, convertida en «dama» per la poesia galant del segle VII, sinó els esclaus de l'un i l'altre sexe, perquè l'amor als efebs és una moda literària més d'aquest modernisme, convertida amb el temps en una autèntica homofília estètica de la literatura àrab.

D'altra banda, la traducció dels filòsofs grecs va introduir l'amor platònic que esdevé la «mòrbida perpetuació del desig» en paraules d'Emilio García Gómez³, ja que si l'amat/amada és senyor de l'amant, és per la seua voluntat ja que l'objecte de la seua passió no és la «dama» feudal, realment inaccessible, sinó els joves esclaus, solament senyor per les regles del joc eròtic.

Hi haurà un gènere especialitzat en la descripció de les flors (*nūriyyāt*), combinat, de vegades, amb els poe-

3 GARCÍA GÓMEZ, E.: *El collar de la paloma*, Madrid, 1967, p. 65.

mes que descriuen el jardí, amb els arbres, les plantes odorants, les fonts, els safareigs, les sènies etc., anomenats *rawdīyyāt*.

Hi haurà poemes bàquics, anomenats *khamriyyāt*, malgrat la prohibició del vi per l'Alcorà i, de vegades, es produirà la combinació d'un *gàzal* eròtic que té lloc en un jardí amb libació de vi, i d'aquesta manera es combinen els quatre gèneres: l'eròtic, el floral, el jardiner i el bàquic.

A tots aquests es pot afegir un tema que no té nom genèric propi però que és d'una gran importància: la descripció de la nit i els estels.

Altres gèneres modernistes són: les *taradiyyāt* o poemes cinegètics; les *zuhdiyyāt* o poemes d'un tema ascètic; les *sūfiyyāt* o poemes de tema místic que prendran el seu llenguatge poètic dels *gàzals* i de les *khamriyyāt* i, finalment, els poemes de plany (*ritā*) o lament fúnebre per la mort d'una persona.

Totes aquestes novetats van arribar a al-Andalus en la primera meitat del segle IX. El primer poeta àrab nascut a al-Andalus, ^cAbbās Ibn-Nāsih, amic i cortesà de l'emir Al-Hakam I (796-822), panegirista seu a l'estil clàssic, va conèixer Abū-Nuwās, el millor poeta modernista (m.810), en un viatge a Orient, va començar a fer poemes a l'estil modernista ⁴ i després d'ell, tots els poetes de la cort omeia de Còrdova van fer poemes al nou estil, combinant-los amb les cassides clàssiques i de circumstàncies en honor dels emirs. Les notícies biogràfiques i literàries d'aquests primers poetes són molt curioses i es podrien considerar com a rondalles. Així la història d'Abbaş Ibn-Firnās, que va viure durant els emirats d'Al-Hakam I i del seu successor Abdarrahmān II, poeta astròleg i inventor, que un dia va intentar volar amb un vestit d'ocell, i que també va poder desxifrar el llibre de prosòdia que havia compost el filòleg oriental al-Khalīl i que ningú a la cort no entenia ⁵; Yahyā Ibn-Hakam de Jaén, anomenat *al-Ga-*

4 TERÉS, E.: «Abbās ibn Nāsih, poeta y qāḍī de Algeciras». *Etudes d'Orientalisme dédiés à Levi-Provençal* París, 1962, I, pp. 339-358.

5 TERÉS, E.: «Abbās ibn Firnās» *Al-Andalus* 255 (1960), pp. 235-

zāl ('La gasela') per la seua bellesa, va ser ambaixador de l'emir Abdarrahmān II a la cort de Bizanci, fet històric ⁶, però no així les seues aventures amb l'emperadriu; Ibn-ax-Xamir, amic personal i panegirista de l'emir 'Abdarrahmān II, protagonista també de contes folklòrics i autor del primer poema andalusí amb una escena bàquica en un jardí ⁷.

Al mateix temps que la poesia modernista, arriba a al-Andalus la nova música d'origen persa, desenvolupada a la cort de Bagdad. Cantors d'ambdós sexes es troben a al-Andalus, siga com a esclaus d'importació o com a emigrants cercant l'èxit i els diners que oferia la llunyana província a la gent de la capital de la moda: Bagdad. És el cas de Ziryāb ('L'ocell negre'), músic i cantor que va convertir-se en l'home de moda de Còrdova on se l'imita no sols la seua manera de cantar o tocar el llaüt, sinó també la manera de vestir, menjar, etc.

L'orientalització cultural d'al-Andalus o «bagdadització», que ja és un fet a mitjan segle IX, va produir també el fenomen de l'emulació andalusina de l'Orient. Si quan grallava un corb bagdadí, els andalusins queien en èxtasi, com diria l'antòleg Ibn-Bassām (s. XII), calia mostrar que a al-Andalus hi havia també bons literats. Aquesta emulació serà el motor d'obres de creació i d'antologies ⁸.

A l'Orient es va produir un altre canvi poètic: el *neo-clàssicisme*. Després de la revolució modernista la cassida no podia seguir com abans. Els poetes incorporen el llenguatge poètic modernista al quadre clàssic de la cassida i el resultat és una mena de conceptisme, ple d'imatges noves. Tampoc no era possible seguir amb les escenes beduïnes ja anacròniques a la gran ciutat de Bagdad, per això tres parts de la cassida es transformen. El *nasīb* s'estilitza i gairebé desapareix: l'amada és quasi un fan-

249 i «Sobre el vuelo de 'Abbās ibn Firnās» *Al-Andalus* 39 (1964) pp. 365-369.

6 LÉVY-PROVENÇAL, E.: «Un échange d'ambassades entre Cordoue et Byzance au IX siècle» *Byzantion* 12 (1937), pp. 1-24.

7 TERÉS, E.: «Ibn al-Šamir, poeta-astrólogo en la corte de 'Abd al-Rahmān II» *Al-Andalus* 24 (1959), pp. 449-463.

8 TERÉS, E.: «Algunos ejemplos de emulación poética en Al-Andalus» *Homenaje a Millás Vallicrosa*, II, Barcelona, 1965, 445-466.

tasma, un esbós de dona que serveix de pretext per a començar a parlar del *rahīl* ara, un viatge de l'exèrcit califal a l'encontre de l'enemic per a vèncer-lo en una batalla tan poc èpica com un tapís gobelí. De vegades el *rahīl* es transforma en una descripció dels palaus construïts pels califes i tan importants per a la seua glòria com les batalles guanyades⁹. La tercera part, el *madth* o elogi, és ara la més llarga i hiperbòlica, sense que les desmesurades lloances semblen avergonyir ni els poetes ni els califes. Els grans poetes neoclàssics del segle IX van ser Abū-Tammām i al-Buhturī (905-965)¹⁰.

Sense deixar la poesia modernista que serà l'elegida per a les improvisacions en les tertúlies poètiques a l'entorn de copes de vi servides per joves esclaus d'ambdós sexes i amenitzades per les cantores, on es fan poemes d'amor, de vi, de flors, d'estels, els poetes prenen el llenguatge conceptista del neoclassicisme per a compondre els panegírics. Ja en el regnat de Muḥammad I (852-886) se senten les primeres cassides neoclàssiques com les de Mu'mīn Ibn-Sa'īd i el seu bellíssim poema descriptiu d'un palau campestre de l'emir (una *almunia*)¹¹, al mateix temps que fa moltes sàtires amb llenguatge modernista¹².

El concepte literari de l'amor també es va posar a la moda bagdadí. L'amor de tipus *cortés*, és a dir, la submissió de l'amant a la amada sense esperança d'aconseguir l'objecte del seu desig, va arribar a la poesia andalusina ja al començ del segle. Rarament l'amada és una dona lliure sinó una esclava per ser aquesta l'única que podia entrar en el joc amorós, perquè la dona de bona família, la lliure, no ho era en l'amor, celada de qualsevol contacte masculí fora de la seua família, fos fadrina o casada. A la segona meitat del segle va arribar el tema de l'amor als efebs: 'Uṭmān Ibn-al-Muṭannā de Còrdova

9 RUBIERA MATA, M.J.: *La arquitectura en la literatura árabe*. Madrid, 1988 (2).

10 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Mutanabbi. El mayor poeta de los árabes (915-965)» *Cinco poetas musulmanes*. Madrid, 1965 (2), pp 17-65.

11 RUBIERA, *op. cit. supra* pp. 176-178.

12 TERÉS, E.: «Mu'mīn ibn Sa'īd» *Al-Andalus*, 25 (1969), pp. 456-457.

(m.886) és el primer que va fer un poema amb aquest tema i d'aleshores ençà els *gàzal* o poemes d'amor tindran com a objecte els *gulām* (xicots) tant com les *tjāriya* (xicotes).

L'últim quart del segle IX va ser molt conflictiu. Els muladins o musulmans d'origen hispànic es van rebel·lar a tot el país perquè es consideraven tractats malament pel fisc omeia, ja que suportaven més impostos que no els altres musulmans, pel seu origen no-àrab. La rebel·lió té tanta força que en algun moment els emirs omeies sols van controlar la seua ciutat, Còrdova.

La rebel·lió muladí apareix com a triomfadora i potser per aquesta raó els poetes àrabs van arreplegar els poemes romànics i dialectals en les seues *muwaxxah* com veurem, i també potser per això els poetes d'origen àrab esdevenen més àrabs que mai, com ara Sa'īd Ibn-Tjūdī d'Elvira que sembla un antic cavaller beduí amb el llenguatge d'un poeta modernista.

La rebel·lió va ser vençuda per la fatiga general d'una llarga guerra civil i després per l'habilitat del jove emir Abdarraḥmān III que va aconseguir aplegar totes les ètnies d'al-Andalus per la força i sens dubte també amb una major igualtat dels impostos per a tothom.

La cultura muladina es va desprestigiar i va començar el retrocés de la llengua mossàrab, al mateix temps que l'arabització i la islamització d'al-Andalus va ser total. La gent ja no és muladí, àrab o barbaresca sinó sols andalusina i fins i tot les minories religioses s'arabitzen com els cristians i els jueus. Aquests últims van començar a escriure en àrab i en hebreu una literatura segons el model àrab ¹³.

L'emir Abdarraḥmān III es va proclamar califa (929) i va transformar Còrdova en una nova Bagdad com a ciutat-llum de la cultura amb la seua gran mesquita que va ser també universitat, i la ciutat-palau de Medinazahara.

Els poetes es van convertir en uns funcionaris més entre els molts de la cort califal, inclosos en nòmina i formant part del seguici en les grans celebracions on re-

13 MILLÁS VALLICROSA, J. M.: *Literatura hebraico española*. Barcelona, 1973 (3).

citaven les seues cassides neoclàssiques. El gran poeta oficial d'Abdarrahmān III va ser Ibn-ʿAbdirabbih (860-940) que va compondre cassides cantant les gestes del Califa i fins i tot les va versificar en una *urījūza* mnemotècnica que ja hem esmentat, Ibn-ʿAbdirabbih va fer també poemes d'amor o *gāzals* on l'amat/-ada es transfigura quasi en una llum inabastable¹⁴. Ja veurem altres facetes literàries d'Ibn-ʿAbdirabbih.

Va haver-hi altres poetes panegiristes oficials d'Abdarrahmān III i del seu successor Al-Hakam II com Ibn-Hudayl (971-998) i Ibn-Sukhays (m.1000) que van arribar al califat d'Hixam II, és a dir, a la dictadura d'Almansor. Però també va haver-hi poetes marginats com Yūsuf Ibn Hārūn ar-Ramādī ('El cendrós') un dels millors poetes del segle que va ser perseguit pel Califa al-Hakam II per la seua maledicència, però després va formar part dels poetes-funcionaris d'Almansor.

Ja no sols marginat sinó exiliat per ser contrari al règim fou Ibn-Hānī, anomenat Al-Andalusí als països on va viure. El motiu de l'emigració va ser la seua ideologia religiosa heterodoxa: era xiïta com el seu pare i va emigrar molt jove al nord d'Àfrica on van pujar al poder els Fatimins, xiïtes també, que faran un califat i fundaran el Caire. Ibn-Hānī es va convertir en panegirista dels Fatimins amb les seues cassides neoclàssiques a l'estil d'Al-Mutanabbī, sonores i conceptistes. Els andalusins van odiar-lo pels seus atacs contra els omeies.¹⁵

En aquesta època els poetes d'Al-Andalus no tenen res a envejar als orientals, encara que continuarà l'arribada de les novetats literàries de l'Orient. L'emulació continuarà i produirà les primeres antologies dels poetes andalusins com la d'Ibn-Faratj de Jaén, escrita per emular una altra d'oriental¹⁶, que no ha arribat a nosaltres, i la de Muḥammad Ibn-al-Hassān al-Kattānī, mort als vuitanta anys en 1029, mestre d'esclaves de plaer a les quals

14 CONTINENTE, J.M.: «Notas sobre la poesia amorosa de Ibn ʿAbd Rabbihi» *Al-Andalus* 35 (1970), pp. 355-380.

15 YALAOUI, M.: *Un poète chiite d'occident au Vème/Xème siècle: Ibn Hānī al-Andalousi*, Tunis, 1976.

16 TERÉS, E.: «Ibn Faratj de Jaén y su Kitab al-Ḥadā'iq» *Al-Andalus* 11(1946), pp. 131-157.

ensenyava poesia i música¹⁷. Segurament va triar els fragments poètics més adequats per a ser recitats o cantats per les esclaves i així va fer la seua antologia, el *Kitāb at-taxbthāt* ('El llibre de les comparacions') amb fragments de les composicions dels poetes andalusins dels segles VIII i IX.

L'any 976 va morir Al-Hakam II, el califa bibliòfil que va arreplegar una gran biblioteca de totes les ciències i lletres, capaç de gastar-se mil dinars d'or per aconseguir la primera còpia del *Kitāb al-Agānī* ('Llibre de les cançons') d'Albulfaratj d'Ispahan, monumental antologia amb explicacions o raons sobre els motius de la composicions de tots els poemes que es van cantar en la cort abbasina. El seu fill i successor, Hixām, és encara un xiquet i aquesta circumstància va permetre l'ambició funcionari de la cort, Abū-ʿĀmir Muḥammad Ibn-Abī-ʿĀmir, fer-se amb el poder. Per fer que els cordovesos obliden que detenta un poder que no té legítimament, organitza campanyes sistemàtiques contra els cristians, sempre vencedores, cosa per la qual va prendre el sobrenom d'Almansor ('El victoriós'). Per tenir contents els alfaquins o doctors de la llei musulmana, també fa un *auto de fe* a la Biblioteca d'Al-Hakam II i crema els llibres sospitosos d'heterodoxia.

Tanmateix Almansor estimava la cultura sempre que no anàs contra els seus interessos polítics. A la tornada de les seues campanyes li agrada de reunir-se amb els poetes i escoltar els més bells poemes florals, a més de mantenir com els califes una nòmina de panegiristes que canten les seues victòries. Ara, per a esdevenir poeta oficial cal passar un rigorós examen com en una oposició.

Va aprovar aquest examen poètic, Ibn-Darrātj al-Qastallī de Jaén (958-1030)¹⁸, el poeta andalusí que millor es pot comparar amb al-Mutanabbī per les seues cassides neoclàssiques de llenguatge conceptista i difícil que van merèixer l'aprovació del rei de Dénia Mutjahid, purista de

17 PERÉS, H.: *La poésie andalouse en arabe classique au XI siècle*. París, 1937, pp. 338-389.

18 MAKKI, M.A.: «Ibn Darrādī al-Qaṣṭallī» *E.I.* s.v.

la llengua àrab, quan Ibn-Darrātj va anar a acabar els seus dies en aquell regne de taifa.

Un altre poeta que va superar l'examen i va esdevenir contertulià d'Almansor fou Sā'id de Bagdad, un oriental que va arribar a al-Andalus per fer fortuna, malgrat que els andalusins ja es malfiaven d'aquests orientals que deien saber-ho tot pel mer fet de venir de l'Orient. Tanmateix Sā'id va tenir la protecció d'Almansor perquè era molt enginyós i tenia resposta per a tot. A més de les seues poesies *nūriyyāt* o florals en honor d'Almansor, va escriure obres en prosa i contes d'amor que sembla que agradaven molt al dictador ¹⁹.

Altres poetes no van tenir tanta sort i van acabar els seus dies malament pel pecat d'enfrontar-se al dictador en el seu camí al poder. Així Abū-Tja'far al-Mushaft (m.982), ministre d'Al-Hakam II i enemic potencial d'Almansor en el moment de la seua presa del poder. És el primer poeta d'origen *xarquí* o de l'orient d'al-Andalus, ja que el seu pare va nàixer a València i ell mateix va ser governador a Tortosa. Va acabar la seua vida en la presó. També va estar pres el príncep omeia Marwān Ibn-ʿAbdirrahmān, poeta fi i enamorat, fins que va ser alliberat per Almansor, segons una llegenda per la intervenció d'un estruç i per això es va dir «El príncep amnistiàt per l'estruç» ²⁰. Menys sort tingué Abū-Marwān al-Tjazirī, secretari i poeta d'Al-Muḍaffar, fill i successor d'Almansor, conspirador contumaç i desgraciat que va ser assassinat a la presó ²¹.

Després de la mort d'Almansor, i d'una breu prolongació de la dictadura de la seua dinastia —els Amirins— amb el seu fill Al-Muḍaffar, un colp d'estat va abatre el califa Hixām II i el fill menor d'Almansor, ʿAbdarrahmān «Sanchol», nét d'un rei de Navarra (1009). Així es va iniciar la guerra civil (*fitna*) que acabà amb el Califat (1030). Al-Andalus es va dividir en regnes autònoms: les

19 BLACHERE, R.: «Un pionnier de la culture orientale en Espagne: Sā'id de Bagdad» *Hesperis* 10 (1930), pp. 15-36.

20 GARCÍA GÓMEZ, E.: «El príncipe amnistiado y su Diwān» *Cinco poetas musulmanes, op. cit. supra* pp. 63-93.

21 CONTINENTE, J.M.: «Abū Marwān al-ʿYazīrī, poeta ʿāmirī» *Al-Andalus* 34 (1969), pp 123-141.

taifes. Almenys, des del punt de vista cultural aquesta divisió va ser molt positiva perquè va acabar amb el centralisme cultural de Còrdova, al mateix temps que acabava amb el seu centralisme econòmic i impositiu. Les províncies d'al-Andalus, gestores dels seus propis recursos, van generar una cultura pròpia i heretada de Còrdova per l'obligada emigració dels cordovesos, que fins llavors l'havien detinguda. El segle XI va ser una època d'or en la literatura andalusina.

Des del punt de vista literari no ens és útil la tradicional divisió ètnica de les taifes en esclaves, barbaresques i àrabs o andalusines, entre altres raons perquè aquesta divisió sols serveix per a la primera meitat de segle. És millor utilitzar la divisió d'Ibn-Bassām de Santarem (s. XII), l'historiador i crític de la literatura del segle XI, que va dividir al-Andalus en tres parts: la central formada per Còrdova, Toledo (amb la antiga Castella la Nova sense Conca), Jaén, Granada i curiosament Almeria; la part occidental (*Garb al-Andalus*) amb Sevilla, Màlaga, Cadis, Extremadura i l'actual Portugal —on es conserva el nom àrab d'occident a l'Algarve— i la part oriental o *Xarc al-Andalus* amb la Catalunya Nova, Aragó, Conca, el País Valencià i l'antic regne de Múrcia.

Encara Còrdova va ser protagonista del fenomen poètic en la primera meitat del segle pels seus emigrats. A més dels antics poetes cortesans que van recórrer els regnes de taifes com Ibn-Darrātj, Sā'id de Bagdad o Ibn-Mā'-as-Samā' poeta de la cort d'Al-Muḍaffar que acabà a la taifa hammūdī de Màlaga²² i que possiblement és autor de la forma definitiva de la muaxxaha, com veurem, hi haguè una altra generació de cordovesos més joves que seran els grans poetes de la primera meitat del segle XI. Aquesta generació la podem anomenar la generació dels «nostàlgics del règim». Fills d'aristòcrates o de grans funcionaris d'Almansor van tenir una infància daurada i van rebre una educació exquisida. Després van veure com es va enfonsar, tot d'una, el seu món. Així política-

22 HOERNERBACH, W.: «El andalusi Ubada b. Mā'al-Samā: su poesía clásica en las antologías de Ibn Bassām e Ibn al-Kattāni» *Andalucía Islámica* 4-5 (1983-86), pp. 69-105.

ment seran legitimistes, somniant sempre amb la tornada del califat, i menysprearan els regnes de taifes, però tanmateix seran grans literats, potser per la seua condició de crepusculars, amb la bellesa de la tardor.

Ibn-Xuhayd (922-1035) és, potser, el paradigma d'aquesta generació. Fill d'un aristòcrata, va créixer a *Madinat Az-Zāhira*, la ciutat-palau d'Almansor i va veure la ruïna del califat i de Còrdova. Davant d'aquest enfonsament polític, familiar i de classe, va assumir una actitud cínica a l'estil de Lord Byron i enfront de la posició del seu amic Ibn-Hazm, l'autor d'*El collar de la coloma*, va fer política tan sols com una diversió més. Dedicat als plaers i a la literatura, va ser un poeta excepcional amb excel·lents versos de tipus modernista, abans de caure malalt en una hemiplegia que va menar-lo a la mort i durant la qual va compondre els més escruixidors versos de la poesia andalusina²³. També va ser prosista i crític literari com veurem.

A la mateixa generació pertanyen altres poetes i sobretot prosistes com Ibn-Hazm que va fer poemes, però que ha passat a la història de la literatura per les seues epístoles, o Ibn-Hayyān, l'historiador més important d'al-Andalus no sols pel rigor històric, encara que el seu punt de vista per a la seua època siga parcial, sinó també per la magnífica prosa²⁴.

Un poc més jove però de la mateixa generació dels «nostàlgics» és Ibn-Zaydūn que va nàixer a Còrdova l'any 987, fill d'un visir d'Almansor. Aquest s'hi va quedar a la seua ciutat després de la guerra civil i la caiguda de l'últim califa (1030). Legitimista com els seus companys de generació, va tenir problemes amb els Banū Tjahwar, senyors de la taifa cordovesa postcalifal, a més de l'escàndol dels seus amors amb la princesa omeia Wal-lāda. Pres, i després exiliat de Còrdova, va trobar refugi a la Taifa de Sevilla on el seu rei Al-Mu'tadid el va

23 DICKIE, J.: va editar el seu divan i va traduir-lo al castellà *El Diwān de Ibn Šuhayd al-andalusí*, Còrdova, 1975. Hi ha altres versions dels seus poemes en antologies, especialment del seu comiat a Ibn-Hazm.

24 GARCÍA GÓMEZ, E.: «A propósito de Ibn Hayyān» *Al-Andalus* 11 (1946), pp. 396-423.

fer visir, potser per la seua qualitat poètica perquè a Sevilla una bona cassida bé valia un visirat. Ibn-Zaydūn va morir poc després de la conquesta de Còrdova pels sevillans el 1071. Del divan de la seua poesia destaquen, sens dubte, les seues elegies a Wal-lāda, recordant la seua joventut i els amors a Còrdova i a les ruïnes de Medina-zahara. Aquestes elegies, d'una serena i clàssica bellesa estan molt lluny dels vells *nasīb* pre-islàmics i són per elles mateixes, poemes complets i no una part de la cassida. Aquestes elegies d'Ibn-Zaydūn faran escola a al-Andalus: el paisatge perdut i plorat pel poeta serà el principal objecte, més que no l'amada o els amors, que seran un element més en el record de la joventut llunyana ²⁵.

Fora dels cordovesos «nostàlgics» sols a Sevilla hi ha un grup important de poetes en la primera meitat del segle de les taifes: són al cercle del primer sobirà independent de Sevilla, Abū-l-Qāsim Ibn-ʿAbbād que, com tota la seua família estima la bellesa sobre totes les coses, ja sia en el rostre d'una dona, en la façana d'un palau o en un bon poema. A la cort d'Abū-l-Qāsim són encara de moda els poemes florals o *nūriyyāt* que acaben en un *madḥ* on es compara el sobirà amb el jardí. Una col·lecció d'aquests poemes, els va arreplegar Abū-l-Walīd al-Himyarī (1023-1069) en una antologia en la qual també hi havia una disputa en prosa sobre les flors ²⁶. S'hi troben poemes dels poetes sevillans Ibn-al-Abbār, Abū-Bakr Ibn-al-Qutīyya, Abū-ʿĀmir Ibn-Maslama, on ja s'hi reflecteix el que serà el món poètic de la taifa sevillana de la qual es dirà que era possible trobar-hi «llet d'ocell»: bellesa, hedonisme, alegria de viure, exquisitat.

En aquest sentit el regnat del successor d'Abū-l-Qāsim, Al-Muʿtadid (1040-1069) que hem citat adés com a protector d'Ibn-Zaydūn, és un pas més en el camí de Sevilla per a esdevenir la capital de la poesia andalusina, on la bellesa de les paraules d'un poema podia suposar la diferència entre la vida i la mort. Per una cassida era

25 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Arabe en endecasílabos*, Madrid, 1976. V. Cantarino *Casidas de amor profano y místico. Ibn Zaydūn Ibn ʿArabi*. Mèxic, 1977. M. Sobh *Ibn Zaydūn. Poesías*, Madrid, 1979.

26 PERÉS, H.: *Abū-l-Walīd al-Himyarī Kitāb al-baḍʿ ft wasf al-rabr* (Anthologie sur le printemps et les fleurs), Rabat, 1940.

possible lliurar-se del càstig reial d'uns sobirans tan esteses com cruels, encara que la crueltat era moneda corrent en aquest segle. Així el príncep Muhammad, fill del rei Al-Mu'tadid es va lliurar de la còlera paterna pel seu poema suplicant perdó²⁷ i en canvi el poeta i ministre 'Alī Ibn-Hiṣn va perdre la vida per tenir gelosia d'Ibn-Zaydūn²⁸.

Aquesta situació privilegiada de la poesia a Sevilla és a les antípodes del regne de Granada on té el poder una dinastia berber, els Zirins, de la qual els poetes han de fugir perquè els sobirans es malfiaven de tothom i sobretot dels lletraferits àrabs. Sols el jueu Samuel Ben Nagrel·la aconseguí la confiança del rei Bādīs i esdevé el seu ministre, tot i que era poeta, però en hebreu. L'únic poeta àrab de Granada que s'hi va quedar fou l'alfaquí Abū-Ishāq, autor d'un terrible poema antijueu que va ajudar a alçar els ànims contra el ministre Josef Ben Nagrel·la, fill de Samuel, i es va produir un *progrom* amb l'assassinat del visir jueu (1066)²⁹.

Com a conseqüència d'aquesta actitud de Granada envers els lletraferits, quan Màlaga va ser conquistada pels Zirins, després d'haver tingut un cert ambient poètic, gràcies sobretot als cordovesos³⁰ va caure també en el desert literari i, per contra, com els poetes de Granada es van refugiar a Almeria, aquest petit regne de taifes, va veure florir la poesia, sobretot amb el rei Al-Mu'taṣim (1051-1091).

La segona meitat del segle XI, o de les taifes, és l'època del gran desenvolupament de la poesia andalusina sense Còrdova. Es l'hora de les províncies i sonaran per a la resta de la història literària d'al-Andalus. La cultura àrab ja és patrimoni de totes les regions i no sols de la Bètica, tot i que Sevilla ara siga la capital poètica de les taifes, però els seus poetes són nascuts a altres comar-

27 RUBIERA MATA, M.J.: *Al-Mu'tamid ibn 'Abbād. Poesías*, Madrid, 1987 (2) pp. 14-23.

28 JALIS, S.: *La vie littéraire à Séville au XI siècle*, Alger, 1977.

29 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Un alfaquí español: Abū Ishāq de Elvira*. Madrid-Granada, 1944.

30 CONTINENTE, J.M.: «Los Hammūdies y la poesía» *Awraq* 4 (1981), pp. 52-72.

ques i acudiran a la ciutat bètica com si fos la Meca perquè el rei Al-Muṭamid (1040-1095), Muḥammad Ibn-ʿAbbād, fill d'Al-Muṭadid, és poeta, estima la poesia i sembla un personatge literari més que no un home real.

De fet la seua vida passarà a la literatura i no sols l'àrab i medieval, sinó també l'europea i contemporània. Quasi des de la infància va fer poesia i es va envoltar de poetes com el seu amic Ibn-ʿAmmār de Silves amb qui va tenir unes relacions ambigües on es van barrejar l'amor, la gelosia, la política i sobretot la poesia. La història de l'amor d'Al-Muṭamid per la antiga esclava Rumaikiyya, esdevinguda esposa favorita, va produir alguns dels versos d'amor més bells de la poesia andalusina i va passar al *Comte Lucanor*. L'exili del rei, vençut pels almoràvits, a Agmat, al costat de Marràqueix, va ser plorat per ell mateix en una sèrie de poemes quasi paradigmàtics d'haver-ho tingut tot i perdre-ho tot³¹.

A l'entorn d'Al-Muṭamid hi ha tota una plèiade de poetes: Ibn-ʿAmmār que hem citat adés, que va traïr Al-Muṭamid i va morir, carregat de cadenes, assassinat pel propi Al-Muṭamid (1086)³². És un poeta fred en la seua perfecció neoclàssica com el seu amic i també panegirista del rei de Sevilla, Ibn-Wahbūn de Múrcia (1039-1138) que va descriure el palau nou d'Al-Muṭamid com si fos l'oriental Al-Buhturī, l'especialista en aquest tema; Ibn-Hamdīs de Siracusa (1055-1132), exiliat i nostàlgic de la seua terra, que va trobar una nova pàtria a Sevilla, la qual haurà d'abandonar també per causa dels almoràvits³³. Ibn-al-Labbāna de Dénia, que va mostrar que la seua admiració per Al-Muṭamid era sincera i no mercenària. Va plorar Al-Muṭamid quan partia cap a l'exili amb una elegia bellíssima³⁴ i després va visitar el rei a Agmat i li va donar els seus poemes sense esperar cap recompensa. Després de la mort d'Al-Muṭamid, se'n va anar a Ma-

31 RUBIERA, M.J.: *Al-Muṭamid*, op. cit. supra.

32 KHALIS, S.: *Muḥammad ibn ʿAmmār al-Andalusī. Ḥayatu-hu wa-ṣṣfru-hu*. Bagdad, 1957.

33 GABRIELI, F.: «*Sicilia e Spagna nella vita e nella poesia de Ibn Hamdīs*» *Miscelanea G. Galbiati*, II, Milàn, 1951, pp. 323-333.

34 Traduïda al castellà en una magnífica versió per Emilio García Gómez. *Árabe en endecasílabos*, op. cit. pp. 77-79.

llorca com a panegirista del rei eunuc Mubaxxir on va morir (1113)³⁵.

Ibn-al-Labbāna és el primer poeta important nascut al Xarc al-Andalus on les taifes van desenvolupar els estudis lingüístics més que cap altre aspecte de la cultura àrab, especialment a Dènia amb el rei Mutjahid i el seu fill ʿAlī³⁶. Precisament el rigor filològic del rei Mutjahid va impedir que aquesta taifa fos una cort poètica, perquè sols es va admetre els poetes que no feien faltes lexicogràfiques com ara el poetes de la cort cordovesa Ibn-Darrāj i Sāʿid de Bagdad.

Quan l'únic poeta nascut a les Illes, que pertanyien a la taifa de Dènia, Idrīs Ibn-al-Yamānī, va recitar un poema davant de Mutjahid, aquest va trobar una excusa per a despatxar-lo. Després en el regnat d'ʿAlī la taifa va brillar amb els seus prosistes i la possible tercera generació de lletraferits va emigrar per la caiguda de la dinastia de Mutjahid i la conquesta de Dènia pel rei de Saragossa Al-Muqtadir (1076). A aquesta generació d'emigrants de Dènia pertanyen a més d'Ibn-al-Labbāna. Abu-ṣ-Ṣal Umayya (1067-1134) que va emigrar en primer lloc també a Sevilla i després a Egipte. A més de poeta, va ser metge, astrònom, historiador, musicòleg i filòsof, i va morir, després de moltes aventures a Tunis³⁷.

El regne de Múrcia no tenia encara grans poetes, que apareixeran més endavant, encara que Ibn-ʿAmmār en va ser rei efímer i que Ibn-Wahbūn hi va nàixer.

Un altre cas semblant és València, però va compensar amb amplitud la seua carència de poetes durant el segle XI quan va veure nàixer a les seues terres el, potser, millor poeta andalusí, Ibn-Khafātja, nascut a Aʿzira l'any 1058. Ell va recrear el llenguatge dels modernistes amb un estil propi que es va dir *khafātji* —pel seu cognom— o *xarquí*, és a dir, de l'orient d'al-Andalus, pel seu origen. La seua particularitat és un sentiment nou de la natura

35 RUBIERA MATA, M.J.: «El poeta Ibn al-Labbāna en Mallorca» *B.S.A.S.* Mallorca 39 (1983), pp. 503-510.

36 RUBIERA, M.J.: *La taifa de Denia*, op. cit. *supra*.

37 RUBIERA MATA, M.J.: «Literatos del Sharq al-Andalus: Abu-ṣ-Salt de Denia e Ibn Dihya de Calpe» *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 36 (1982), pp. 36-43.

—també es va anomenar Ibn-Khafātfa «el jardiner» —que apareix amb rostre humà. És el sentiment antropològic de la Mediterrània en la qual l'home és la mesura de totes les coses, que transforma el sentit d'una poesia asiàtica on tot era massa tel·lúric. Ibn-Khafātja va veure la caiguda de les taifes, l'episodi del Cid a València i l'arribada dels almoràvits i es va retirar a les seues terres d'Alzira on va fer la seua poesia, plorant cada vegada que, per alguna circumstància, havia d'eixir de la seua pàtria. Va morir a Alzira l'any 1139³⁸. El seu nebot Ibn-az-Zaqqāq és el primer a seguir el seu estil, però la seua mort primerenca (1134) no va permetre-li arribar a l'altura del seu oncle³⁹.

A Almeria, com hem dit, va haver una cort poètica perquè molts emigrats de Granada hi van trobar refugi i perquè el rei Al-Muṭtaṣim va imitar sempre Al-Muṭtamid de Sevilla, sense gaire èxit⁴⁰. Un dels més interessants poetes va ser Ibn-al-Haddād de Guadix i els seus poemes a una donzella cristiana, però no mossàrab sinó copta⁴¹. Un altre poeta d'aquesta cort va ser As-Sumaysir, poeta satíric i ascètic.

A l'altre extrem de l'horitzó, a la taifa de Badajoz, que s'estén a terres lusitanes, també hi ha poetes com Ibn-Sāra de Santarém (m. 1123), poeta modernista i artificios si es compara amb el seu contemporani Ibn-Khafātja. Els germans Banū-Qabturnu (aquest cognom és evidentment romànic: *Captorno*, és a dir, torne el cap), els tres, poetes hedonistes continuaran llur activitat literària després de l'arribada dels almoràvits com si no hi hagués passat res. Pel contrari Ibn-ʿAbdūn d'Évora (m. 1126) va entonar una famosa elegia pel rei de Badajoz, Al-Mutawakkil, mort i destronat pels almoràvits⁴².

38 HAJDADJI, H.: *Ibn Khafādja* Alger, 1974. Hi ha una antologia àrab, castellà i valencià dels poemes de Ibn-Khafātja Sobh, M. & Piera, J.: *Ibn Jafāya de Alzira. Antologia poética*. València 1986.

39 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Ibn al-Zaqqāq*, Madrid, 1956 i ss.

40 RAMÓN GUERRERO, A.: «Enemistad de al-Muṭtaṣim ibn Sumādiḥ hacia Al-Muṭtamid ibn ʿAbbād» *M.E.A.H.* Granada 32-33 (1983-1984), pp. 181-197.

41 RAMÓN GUERRERO, A.: *Ibn al-Haddād y otros poetas de Guadix*. Granada, 1984.

42 DOZY, R.: *Commentaire historique sur le poème d'Ibn ʿAbdūn*

No és l'única elegia de l'època. Es conserva una curiosa elegia en àrab dialectal a la caiguda de València sota el poder del Cid de la qual és autor al-Waqqāxi, ('el de Huecas') emigrat a València amb molts altres toledans després de la conquesta d'Alfons VI de Castella⁴³. A la taifa toledana com a la de Saragossa, a penes hi havia hagut poetes, perquè ambdues taifes es van especialitzar en ciències i filosofia. A Saragossa, l'únic poeta àrab important va ser Ibn-Bājtja (el filòsof conegut pels escolàstics com Avempace)⁴⁴, que a més va ser músic i musicòleg. Es va tancar durant molt de temps amb esclaves cantores per fer la unificació de la música àrab i la cristiana i possiblement d'aquest estudi va eixir la forma musical que va acompanyar la variant de la muaxxaha, anomenada zègel⁴⁵.

La conquesta d'al-Andalus per la dinastia africana dels almoràvits va tenir grans conseqüències culturals. En primer lloc al-Andalus va passar a ser una província de l'imperi nord-africà amb capital a Marràqueix. Naix així una mena de nacionalisme andalusí que va perdurar també amb els almohades. D'altra banda, els almoràvits a penes són arabitzats, no comprenen la refinada poesia andalusina en llengua literària i presumeixen de gran austeritat i religiositat per la qual cosa pensen que els andalusins són frívols i mals musulmans.

En conseqüència la poesia serà quasi desterrada de les corts almoràvits, encara que hi haurà alguns panegiristes com Ibn-as-Sayrafi (1174).

Els lletraferits andalusins es van sentir malament amb aquesta situació després d'haver viscut el paradís de la poesia amb les taifes. Naix fins i tot un tòpic literari: l'odi a Sevilla, per comparació de l'estat de la poesia en

per Ibn Badroun. Leiden, 1843. NYKL, A.R.: «Die Aftasiden von Badajoz» *Der Islam*, 26 (1940), pp. 16-48.

43 CORRIENTE, F.: «De nuevo sobre la elegia árabe de Valencia» *Al-Qantara* 8 (1987) pp. 331-346.

44 DUNLOP, D.M.: «The diwan atribuyed to Ibn Bajja (Avempace)» *B. S.O.A.S.* 14 (1952), pp. 463-477.

45 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Una extraordinaria página de Tifāšt y una hipótesis sobre el inventor del zéjel» *Etudes d'orientalisme dédiés à la mémoire de Lévi-Provençal*, París, 1962, pp. 517-523.

aquesta ciutat en època almoràvit i en època del rei Al-Mu'tamid⁴⁶. Desterrada de la cort, la poesia esvindrà més intimista, més lliure de les modes i dels capricis dels sobirans. Es fa poesia més pura com en el cas d'Ibn-Khafātja o cerquen les formes populars com la muaxxaha i el zègel, potser perquè aquestes eren més comprensibles per als almoràvits pel llenguatge i per la seua llengua dialectal.

Encara que el Cec de Tudela (m. 1126), Ibn-Baqī de Còrdova (1150) i Ibn-Quzmān van fer poesia clàssica, són fonamentalment autors de muaxxahes i zègels.

És també en aquesta època quan es realitzen les grans antologies literàries per l'autoconsciència andalusina de l'alt nivell a què havia arribat la seua producció literària. Ibn-Bassām de Santarém fa una antologia-crítica de la poesia i la prosa literària del segle XI, anomenada *Ad-Dakhira fi mahāsin ahl al-Tjazira* ('El tresor de les belles lletres de la gent de la Península') que, com hem dit més amunt, distribueix la producció literària andalusina per regions: els lletraferits del centre d'al-Andalus (1a part); els de l'occident d'al-Andalus (2a part), els del Xarc al-Andalus (3a part) i els literats estrangers (4a part). L'obra té també fragments històrics de la ploma d'Ibn-Hayyān sobre el segle XI i fa una valoració crítica de cada autor.

Ibn-Khāqān (m. 1140) va fer també sengles antologies, més breus que la d'Ibn-Bassām, però amb fort contigut crític i Abū-Muḥammad Abadallah Ibn-Ibrāhīm, conegut com al-Hitjārī ('el de Guadalajara') (1106-1155) va fer una geografia literària d'al-Andalus amb la descripció poètica de cada regió i ciutat amb les biografies dels seus lletraferits, anomenada *Al-Mushib*. Al-Hitjārī, nascut a terres ja cristianes va emigrar a al-Andalus, ara reduïda ja a les actuals Andalusia, Extremadura, l'Algarve, País Valencià i Múrcia i va trobar refugi a Alcalá la Real, senyoria dels

46 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Un eclipse de la poesía en Sevilla: la época almorávide» *Al-Andalus* 10 (1945), pp. 285-343 i «Nuevos testimonios sobre el odio a Sevilla de los poetas musulmanes» *Al-Andalus* 14 (1949), pp. 143-148.

nobles Banu-Šaʿid, també lletraferits que van continuar col·lectivament l'obra d'Al-Hitjār fins al segle XII⁴⁷.

A mitjan segle XII una altra dinastia nord-africana va prendre el lloc dels almoràvits, els almohades, emparant-se d'al-Andalus, llevat del regne de Muḥammad Ibn-Mardanīx que es va fer independent al Xarc al-Andalus fins l'any 1175. Els almohades són també un moviment religiós-militar, però a diferència dels almoràvits donen més importància a la cultura àrab. Amb ells la poesia tornarà a la cort, hi haurà una altra vegada panegírics hiperbòlics i fins i tot tertúlies literàries, encara que mai com a l'època de les taifes.

La millor poesia va ser tanmateix de tipus intimista⁴⁸. Els poetes Ar-Rusāfi⁴⁹ de València o Šafwān Ibn-Idrīs (m. 1165) de Múrcia van compondre bellíssims *gāzals* i elegies a l'estil d'Ibn-Zaidūn, un a València i l'altre a Múrcia. Šafwān va ser també l'autor d'una antologia poètica dels poetes de la seua època, anomenada *Zād al-musāfir* ('Viàtic del viatger'), breu continuació de l'antologia d'Ibn-al-Imām de Silvé (m. 1155) que havia continuat on es va quedar Ibn-Bassām.

Un curiós personatge, Ibn-Dihya de Calp (1149-1235) va fer també una antologia, anomenada *Al-Mutrib* ('L'emocionant'), amb moltes notícies inventades pel propi autor⁵⁰.

En aquesta època va aparèixer una gran poetessa —abans hi havia hagut dones que feien versos, però quasi episòdicament⁵¹— Hafsa Ar-Rakūniyya⁵², que va viure i va fer poesia lliurement, possiblement pel seu origen i el de la dinastia almohade barbaresc, perquè hi havia una

47 GARCÍA GÓMEZ, E.: *El libro de las banderas de los campeones de Ibn Saʿīd al-Magribi*, Madrid, 1978 (2), LI-LVI.

48 CONTINENTE, J.M.: «Aproximación al estudio del amor en la poesía hispano-árabe de los siglos XII-XIII» *Awraq* I (1978), pp. 12-28.

49 GARULO, T.: *Al-Rusāfi de Valencia*. Madrid, 1980.

50 RUBIERA, M.J.: «Literatos del Sharq-al-Andalus...» *op. cit. supra*.

51 GARULO, T.: *Dirwān de las poetisas de al-Andalus*, Madrid, 1986.

52 DI GIACOMO, L.: «Une poétesse grenadine du temps des almohades: Hafsa bint al-Hayyā» *Hesperis* 34 (1949), pp. 9-101.

tradició matriarcal entre els barbarescs que permetia a les dones una major llibertat. El seu amant Abū-Tja'far Ibn-Sa'īd d'Alcalá La Real també va ser poeta⁵³ i ambdós van intercanviar versos d'amor. Abū-Tja'far va conspirar contra els almohades a favor d'Ibn-Mardanīx i va ser pres i ajusticiat. Hafsa li va guardar dol en la indumentària i en el seu cor tota la vida.

D'aquesta època és també el prolífic autor místic Ibn al-ʿArabī de Múrcia (1175-124) que va fer també poesia tant clàssica amb les seues formes més complicades com versos amb epanadiplosi (*mu'axxarāt*)⁵⁴ o com muax-xahes⁵⁵. Com tots els poetes místics del món va utilitzar les imatges poètiques de la poesia d'amor profà per expressar la unió de l'ànima amb Déu.

Després de la batalla de «Las Navas de Tolosa» (1212), la dinastia almohade va caure en crisi interna, al mateix temps que els regnes cristians van conquerir les més importants ciutats d'al-Andalus (Còrdova, Sevilla, València, Múrcia, Mallorca). Els andalusins sofreixen la guerra, la captivitat, l'exili i tenen la sensació que és la fi d'al-Andalus.

La crisi va reflectir-se en la poesia. Hi haurà poetes tan estranys com Ibn-Sahl de Sevilla (1212-1254), jueu que es va convertir a l'Islam i va parlar d'aquesta conversió amb poemes d'amor a un efeb que es deia Muḥammad (Mahoma), després d'haver estimat un altre que es deia Mussa (Moisès). La seua poesia, tanmateix és de gran bellesa⁵⁶.

D'altres van plorar la pèrdua d'al-Andalus com Abū-l-Baqā de Ronda (1204-1285), l'autor d'una famosa elegia en la qual va fer el plany de les ciutats caigudes en mans dels cristians. Aquest poema va ser traduït al castellà per Juan Valera en *coplas de pie quebrado*, encara que l'ori-

53 DEL MORA MOLINA, C.: *Un poeta granadino del s. XII Abū Ya'far ibn Sa'īd*. Granada, 1987.

54 RUBIERA MATA, M.J.: «Las décimas del Profeta» *Al-Qanṭara*, I, (1979).

55 Cantarino, *op. cit.* supra. CORRIENTE, F.: «La poesia estròfica de Ibn al-Arabi de Murcia: el cejel XXII» *Sharq Al-Andalus* 3 (1986) pp. 19-24.

56 GARULO, T.: *Ben Sahl de Sevilla*. Madrid, 1983.

ginal és una cassida monorima⁵⁷ i algun investigador va pensar que era un precedent de les *Coplas* de Jorge Manrique.

Entre els poetes que van plorar la pèrdua d'al-Andalus hi ha els excel·lents lletraferits del Xarc Al-Andalus, emigrats a Tunísia després de la caiguda del País Valencià i Múrcia.

Així Ibn-Hāzīm de Cartagena i la seua famosa cassida *maqṣūra*⁵⁸ on va descriure i plorar la seua terra natal, encara que no és la seua única obra, ja que es conserva una divan amb els altres poemes seus i va escriure també obres de crítica literària⁵⁹.

Ibn-ʿAmīra d'Alzira és un altre emigrat a Tunis, prosista i poeta d'importància⁶⁰ que en la seua correspondència epistolar amb Ibn-al-Abbār de València (1199-1260) va plorar en vers i en prosa especialment la pèrdua de València.

Ibn-al-Abbār és un dels lletraferits més destacats del segle i segurament el més conspicu dels literats àrabs nascuts a València. Va ser un destacat historiador i com a poeta té tot un divan, però és molt coneguda una cassida seua que va recitar davant el califa de Tunis suplicant la seua ajuda per a València, on va descriure els horrors de la guerra, cassida traduïda també per Schack i Valera. No és l'única d'aquest tema que es troba al seu divan, a més d'altres poemes elegíacs a l'estil d'Ibn-Zaydūn sobre València⁶¹. També va fer una antologia dels poetes del seu temps com a continuació de l'obra d'Ibn-Idrīs, tasca en la qual va coincidir amb un altre important lletraferit emigrat, Ibn-Saʿīd al-Magribī, l'últim dels Banū Saʿīd d'Al-

57 VALERA, J.: *Poesía y Arte de los árabes en España y Sicilia* (traducció de l'original alemany d'A.F. von Schack), Sevilla, 1881, R. Madrid, 1988.

58 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Observaciones sobre la Qasida Maqṣūra de Abu-l-Hasan al-Qartaṣānī» *Al-Andalus*, I (1933), pp. 81-103.

59 BELKHODJA, H.: *Hāzīm al-Qartāṣānī*, Tunis, 1967.

60 BENXARIFA, M.: *Abū-l-Mutarrif Ibn-ʿAmīra al-makhzūmī. Hayātu-hu wa-ʿatāruh*. Rabat, 1966.

61 RUBIERA, M.J. «La conquesta de València per Jaume I com a tema literari en un testimoni de l'esdeveniment: Ibn al-Abbar de València» *L'Aiguadolç. Revista de literatura* 7, (1988), pp. 33-44.

calà la Real (1213-1286) que també va fer la recopilació final del llibre d'al-Hitjart, *Al-Mushib*, en una gran geografia literària d'al-Àndalus fins al segle XIII, anomenada *Al-Mugrib*. Ell mateix va fer un resum del *Mugrib*: la coneguda antologia anomenada «El llibre de les banderes dels campions»⁶².

Després de la conquesta de Mallorca, l'illa de Menorca va quedar com un regne vassall de Jaume I i el seu senyor, Sa'id ibn-Hakam, nascut a l'Algarve, va donar asil a molts lletraferits del Xarc Al-Andalus. Com ell mateix era poeta, hi va haver a l'illa una cort literària sense precedents a les Balears àrabs. Per l'illa va passar Ibn-Sahl de Sevilla que ja hem citat, i altres poetes com l'exquisit Ibn-Yàmin d'Alzira (1261). Tanmateix cap no es va quedar per sempre a l'illa i la cort poètica va llanguir molt abans que Menorca esdevingués cristiana definitivament⁶³.

Contra tot pronòstic la Reconquesta no va acabar en el segle XIII: va quedar un petit regne andalusí format per les actuals províncies d'Almeria, Màlaga i Granada que els cristians van anomenar «Regne de Granada» (1269-1492).

La forta emigració dels andalusins de les terres conquistades va fer de Granada un lloc força poblat on es va condensar tota la cultura andalusina, però aquesta condensació es va emmetzinar un poc, com una botiga de perfumista sense ventilació. Els poetes tenien tota la tradició poètica d'al-Andalus i s'hi van limitar a fer jocs formals. Van ser versificadors hàbils, però realment no gaire poetes.

Els lletraferits granadins van ser més funcionaris de l'estat que mai: faran versos com qui fa expedients: panegírics en honor dels Banu-l-Ahmar o Našrins, reis de Granada. Poetes funcionaris van ser Ibn-al-Hakīm de Ronda (m. 1308), ministre a més de Muḥammad III⁶⁴;

62 GARCÍA GÓMEZ, E.: *El libro de las banderas de los campeones op. cit. supra*.

63 RUBIERA MATA, M.J.: «La corte de Sa'id de Menorca (s. XIII)» *Revista de Menorca*, Maó 75 (1984), pp. 105-138.

64 RUBIERA MATA, M.J.: «El Du l-Wizarātayn Ibn al-Hakīm de Ronda» *Al-Andalus*, 34 (1979), pp. 105-121.

Ibn-al-Tjāyyāb de Granada (1274-1349)⁶⁵, secretari de la cancelleria de quatre reis de Granada; Ibn-al-Khatīb de Loja (1313-1375), home genial, però de complexa personalitat⁶⁶ que va escriure molt amb un estil enrevessat, víctima de la seua pròpia genialitat i de les contínues conspiracions d'aquest regne de Granada, més república veneciana que no la mateixa Venècia; Ibn-Zamrak (1333-1393), deixeble ingrāt d'Ibn-al-Khatīb i potser el millor poeta del grup de funcionaris pel seu estil *khafātji o xarquí*⁶⁷, que va acabar tan malament com el seu mestre, víctima també de les intrigues palatines i Ibn-Furkūn panegirista del rei lletraferit Yūsuf III (1407-1417).

La gran troballa poètica d'aquests poetes és, sens dubte, aquella mena de cal·ligrames que són els poemes epigràfics de l'Alhambra on el significant cal·ligràfic va donar la millor bellesa a uns poemes on el significat i els altres significants van ser banals⁶⁸.

Fora dels poetes-funcionaris el panorama no és gaire millor. Destaquen entre d'altres, Ibn-Khātima d'Almeria (m. 1369)⁶⁹ que va utilitzar les més complicades formes poètiques⁷⁰ i l'emir Yūsuf III que hem citat adés que, a més de poeta fi, va arreplegar els poemes d'Ibn Zamrak i va estudiar la seua figura⁷¹.

No és l'únic que va fer història de la poesia al regne de Granada. El ja esmentat Ibn-al-Khatīb va fer diverses

65 RUBIERA MATA, M.J.: *Ibn al-Ġayyāb, el otro poeta de la Alhambra*, Granada, 1982.

66 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Foco de antigua luz sobre la Alhambra y el de un texto de Ibn al-Jatīb*. Madrid, 1988.

67 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Ibn Zamrak. El poeta de la Alhambra*, Madrid, 1943.

68 RUBIERA, M.J.: «Poesía epigráfica en la Alhambra y el generalife» *Poesía*, Madrid 12 (1981), pp. 16-76. GARCÍA GÓMEZ, E.: *Poemas árabes en los muros y las fuentes de la Alhambra*. Madrid, 1985.

69 GIBERT FENECH, S.: *El Diwān de Ibn Jātima d'Almeria (poesia aràbiga-andaluz del s. XIV)*, Barcelona, 1975.

70 GIBERT FENECH, S.: «Algunas curiosidades en la poesía aràbiga andaluz (versos correlativos, versos con eco, versos concatenados en el Diwan de un poeta del s. XIV)» *Al-Andalus*, 33 (1968), 95-122.

71 RUBIERA MATA, M.J.: «Ibn Zamrak su biógrafo Ibn al-Aḥmar y los poetas epigráficos de la Alhambra» *Al-Andalus* 42(1977), pp. 447-451.

antologies literàries⁷², entre elles una de muaxxahes, gràcies a la qual i a la del seu contemporani Ibn-Buxrà, va poder conèixer les kharges romàniques. També un altre príncep de Granada, anomenat pel seu cognom, Ibn-al-Ahmar, va fer una antologia dels poetes del seu temps⁷³.

En el segle XV la decadència s'accentua. Els poemes que es conserven són qualsevol cosa menys poesia. La poesia d'al-Andalus s'acaba amb l'obra d'un alfaquí, conegut com al-Baṣṭī ('el de Baza'). El seu interès és sols que parla d'alguns esdeveniments de la «guerra de Granada»⁷⁴.

72 CONTINENTE FLORER, M.: *El libro de la magia y de la poesía de Ibn al-Jatib*, Madrid, 1981. DOUEDARI, H.: *Ibn al-Jatib y su obra manuscrita al-Kattba al-kāmina*, Madrid, 1963.

73 M. R. ad-DĀYA: *Dirāsāt Ibn al-Aḥmar al-Garnāṭi*. Beirut, 1976.

74 BENXERIFA, M.: *Al-Baṣṭī, aḡṭr xu'arā' al-Andalus*. Beirut, 1985.

IV. La poesia estròfica

La contribució més important de la literatura andalusina a la literatura àrab és la creació d'un nou gènere: la poesia estròfica: les muaxxaes i les zègels, estranys a la poètica àrab on els poemes són monorims¹. Aquests poemes andalusins són de creació culta, arrepleguen a més poemetes de tipus popular, alguns en llengua romànica, per la qual cosa les muaxxaes i els zègels esdevenen de gran importància arqueològica per a l'origen de la poesia romànica, ja que conserven per escrit els més antics poemes de tota la Romània.

En primer lloc la diglòssia àrab d'al-Andalus va produir possiblement una poesia popular en llengua àrab dialectal: cançons o zègels i com que la llengua àrab dialectal andalusina tenia paraules mossàrabs, és a dir, *romancismes*, aquestes cançons eren bilingües.

D'altra banda hi havia també cançons romàniques senceres per la complexitat ètnica d'al-Andalus on la població d'origen estranger era força abundosa: els esclaus, que en la major part procedien dels regnes cristians del nord de la península: gallecs, incloent-hi els astur-lleone-

1 Vide bibliografia sobre aquest tema RUBIERA, M. J.: *Bibliografía de la literatura hispano-árabe op. cit.* pp. 66-74.

sos, bascs i francs, incloent-hi els catalans amb els occitans ².

Aquestes cançons romàniques, pel que després sabem per les muaxxahes, eren del tipus *cançons d'amic* —de vegades també *cançons de gilós*— poemes de dones, d'aquestes que parlen totes les fonts de l'Edat Mitjana, quan l'Església les prohibeix pel seu caire eròtic. Sembla lògic que siguin les esclaves d'origen europeu, que eren les més estimades com a cantores, les que coneixen aquestes cançons de les seues terres nats ³.

Segons Ibn-Bassām ⁴ a les darreries del segle IX, un poeta àrab anomenat Muḥammad Ibn-Mahmūd de Cabra ⁵ va fer poemes, tot prenent frases en llengua àrab dialectal o romànica, que es van anomenar *markaz* i després *kharija*, amb la resta en llengua àrab clàssica. Els seus metres eren descurats i anòmals, segons Ibn-Bassām. Així va nàixer la muaxxaha, sobre la base d'una cançoneta en llengua àrab dialectal o en llengua romànica, amb uns versos en àrab que rimaven amb la cançó inicial la qual no la farà l'autor sinó que l'arreglarà d'una poesia pre-existent. Els versos que rimen amb la *kharija*, es diran *qufl* i seran les voltes; però fins el segle XI, la muaxxaha no serà estròfica, ja que Ibn-Bassām diu que no tenia *gusn*, és a dir, mudances, encara que es vulga fer un canvi del text per trobar-les ⁶. Els grans poetes clàssics del segle X, Ibn-ʿAbdirabbih, ar-Ramādī van perfeccionar la muaxxaha, però fins a Ubāda Ibn-Māʿ-ṣ-samāʿ no serà estròfica tal com ara la coneixem, segons Ibn-Bassām. És a dir, un poema amb estrofes, unes amb rimes independents *gusn* ('mudances') i altres amb la mateixa rima *qufl* o de volta. La darrera estrofa «de volta» és la *kharija*

2 RIBERA i TARRAGÓ, J.: «El cancionero de Abenquzman» *Dissertaciones y opúsculos*, Madrid, 1928.

3 RUBIERA MATA, M.J.: «La lengua romance de las jarchas. (Una jarcha en lengua occitana)» *Al-Qantara*, 8 (1987), pp. 319-329.

4 Ibn Bassām *Ad-Dakhira fi mahasin ahl al-Tjazira*. Ed. ʿAbbās, Beirut, 1979, I, p. 469.

5 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Sobre el nombre y la patria del inventor de la muwaššaha» *Al-Andalus* 2 (1934), pp. 214-222.

6 ARMISTEAD, S.G. i MONROE, J.T.: «Beached Whales and roaring mice: additional remarks on hispano-arabic strophic poetry» *La Corónica* 3 (1985), pp. 206-242.

(‘eixida’). De vegades la muaxxaha va començar amb una estrofa, «de volta», que és diu *matla*ˆ (‘preludi’) i si no és així i comença amb una estrofa de mudança, la muaxxaha es diu *agra*ˆ (‘calba’).

La major part dels poetes cultes van fer muaxxahes, encara que les kharges romàniques es van acabar en el segle XII i després sols n’hi haurà en àrab dialectal i fins i tot en àrab clàssic.

Els jueus van imitar les muaxxahes àrabs i van fer-les en llengua hebrea amb kharges dels dos tipus, fins i tot després del segle XII, perquè eren fora d’al-Andalus, en països de llengua romànica, per l’emigració jueva a conseqüència de la persecució almoràvit i almohade.

També les muaxxahes es van exportar fora d’al-Andalus a l’Orient on es van fer, fins i tot, preceptives⁷. Les kharges orientals van ser escrites en les llengües dialectals àrabs o en persa, turc, etc.

Hi va haver una muaxxaha amb totes les estrofes en llengua dialectal andalusina. Aquesta forma és l’anomenada «zègel» i va ser l’especialitat d’Ibn-Quzmān (m. 1160) de qui es conserva un divan complet dels seus zègels⁸ que mostren tota la tradició popular de la lírica en àrab dialectal. A més dels romancismes normals de l’àrab dialectal andalusí, de vegades hi va introduir frases completes en llengua romànica que en aquell moment ens sembla era el llenguatge dels marginats, dels picardiosos, món al qual Ibn-Quzmān pertanyia.

Hi ha un altre autor de zègels que té també un divan complet: Ax-Xuxtarī de Granada (s. XIII)⁹ que és un poeta

7 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Estudio de Dār al-Tirāz, preceptiva egípcia de la muwaššaha» *Al-Andalus*, 27 (1962), pp. 21-104.

8 Edicions amb estudis i traduccions: NYKL, A.R.: *El cancionero del seiħ, nobilísimo señor visir, maravilla de su tiempo*, Abu Bakr ibn Abd al-Malik Abenquzman, Madrid, 1933; GARCÍA GÓMEZ, E.: *Todo Ben Quzman*, Madrid, 1972, 3 vols; CORRIENTE, F.: *Gramática, métrica y texto del Cancionero hispano-árabe de Aban Quzman*, Madrid, 1980 i *Ibn Quzman. El Cancionero hispano-árabe*, Madrid, 1984.

9 MASSIGNON, L.: «Investigaciones sobre Šuštārī, poeta andaluz, enterrado en Damietta» *Al-Andalus* 14 (1949), pp. 29-57. CORRIENTE, F.: «Observaciones sobre la métrica de As-Šuštari» *Awraq* 5-6 (1982-83), pp. 39-97.

místic, encara que de tipus popular com Ibn-Quzmān, ja que va cantar els seus zègels en els mercats.

La poesia estròfica andalusina es va estudiar ja en el segle XIX¹⁰, però malgrat que Julián Ribera va fer conèixer el text d'Ibn-Bassām el 1912¹¹ i que es van conservar dues antologies de muaxxahe amb kharges hispàniques —les d'Ibn-al-Khattāb i Ibn-Buxrā que hem citat abans— i, doncs, es podia suposar que la seua llengua era romànica, no es van fer gaire intents per desxifrar-les.

L'aparició dels manuscrits de la *Genizah* del Caire amb noves muaxxahe hebrees va permetre una primera lectura de les seues kharges romàniques, perquè l'escriptura hebrea, encara que, com l'àrab, no té vocals, les seues *mater lectionis* són més abundoses. Aquest primer desxiframent va ser obra de Samuel M. Stern¹² i la seua lectura es va basar en la hipòtesi que la llengua romànica de les kharges va ser la mossàrab, encara que Julián Ribera, en el treball esmentat adés, afirmava que la clau de la lírica romànica d'al-Andalus es trobava en els esclaus estrangers, teoria que Ramón Menéndez Pidal havia rebutjat perquè va pensar que si hi havia una lírica mossàrab, aquesta era una prova de l'antiguitat de la lírica castellana¹³.

L'existència provada de poemes en llengua romànica en les muaxxahe va presentar molts problemes. El primer, sens dubte, el desxiframent de totes les kharges tant de la sèrie hebrea com de l'àrab, difícil pel caràcter exclusivament consonàntic dels alfabetes àrab i hebreu i perquè els mateixos copistes dels manuscrits no van entendre els textos. Una lectura definitiva, en la mesura que es

10 HARTMANN, M.: *Das arabische Strophgedicht. I. Das Muwassah*. Weimar, 1897.

11 Vide Ribera «El cancionero de Abenquzmān» *op. cit. supra*.

12 STERN, S.M.: «Les vers finaux en espagnol dans les muwaššah-s hispano-hébraïques. Une contribution à l'histoire du muwaššah et à l'étude du vieux dialecte espagnol mozarabe» *Al-Andalus* 13 (1948), pp. 299-346.

13 Per exemple en «Poesía árabe y poesía europea» *Hispanic Review*, 40 (1938), p. 420, abans del desxiframent de les kharges, i «La primitiva lírica europea. Estado actual del problema» *Revista de Filología Española* 43 (1960), pp. 309-330, molt després.

pot fer, es troba en l'obra d'Emilio García Gómez ¹⁴, que cal completar amb la de Solà Solé ¹⁵, malgrat l'hipercriticisme d'alguns investigadors com R. Hitchcock ¹⁶ que va arribar a dir que les kharges no es poden llegir, que no hi ha llengua romànica i que no són poemes, teoria que va ser refutada amb sòlids arguments ¹⁷.

Com hem dit adés la major part dels investigadors pensen que la llengua romànica de les kharges és la mosàrab. La nostra lectura d'algunes kharges en llengua occitana pot donar un canvi qualitatiu en el seu desxiframent ¹⁸, a més de qüestionar un altra vegada l'origen de la lírica romànica.

Una altra qüestió que va suscitar el desxiframent de les kharges romàniques és l'origen de la forma estròfica de les muaxxahes, estranya a la poètica àrab. Els hebraïstes van pensar que el seu origen s'ha de buscar en la poesia litúrgica sinagoga ¹⁹. Els arabistes pensen que la forma estròfica va nàixer de la mateixa poesia àrab ²⁰, que va tenir una mena de poemes estròfics de glossa. Però també es podia pensar que fos una forma tan romànica com la kharja, d'acord amb la terminologia tècnica de la muaxxaha amb alguns termes que recorden la terminologia romànica ²¹.

Un altre problema, molt debatut, és la mètrica de les muaxxahes i els zègels. La qüestió és que els seus metres no coincideixen amb els metres clàssics àrabs, basats en la successió de síl·labes llargues i breus.

Emilio García Gómez pensa que la mètrica de la poe-

14 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Las jarchas romances de la serie árabe*, Madrid, 1965 (1).

15 SOLA-SOLÉ, J.M.: *Corpus de poesia mozàrabe (Las hargas andalusíes)*, Barcelona, 1973.

16 HITCHCOCK, R.: «The interpretation of Romance Words in Arab Texts: Theory and Practice» *La Corónica* 13 (1984-85), pp. 243-5.

17 ARMISTEAD, S.G.: «Pet Theories and Papers tigers: trouble with the Kharjas» *La Corónica* 14 (1985), pp. 55-70.

18 RUBIERA, M.J.: «La lengua románica de las jarchas» *op. cit. supra*.

19 CANTERA, F.: *La canción mozàrabe*, Santander, 1957.

20 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Una pre-muwaššaha atribuida a Abu Nuwās» *Al-Andalus* 21 (1956), pp. 406-414.

21 DUTTON, B.: «Some new evidence for the romance origins of the muwashshahas» *Bulletin of Hispanic Studies* 42 (1956) pp. 73-81.

sia estròfica andalusina és la mateixa que la romànica (isosil·làbica i accentuada) perquè els versos àrabs segueixen el ritme de la kharja romànica²², que és el *markaz*, del qual el poema en àrab és una glossa.

Altres investigadors com F. Corriente pensen que els metres són els clàssics àrabs amb les modificacions següents: en lloc de les síl·labes llargues compten les síl·labes tòniques i les àtones seran les síl·labes breus²³.

Caldria pensar en una teoria intermèdia: la kharja sembla que realment va donar el ritme al poema àrab²⁴, però com els autors de les muaxxahes i els zègels són poetes cultes i la prosòdia que coneixien és la dels metres clàssics àrabs, podien haver fet una adaptació dels metres àrabs al ritme de la kharja.

Les muaxxahes i els zègels tenen els mateixos temes que la poesia àrab clàssica: la major part són *gàzal* o poemes d'amor, però n'hi ha fins i tot de *madih* o de lloa.

Les kharges romàniques pertanyen en canvi a una poètica diferent: són, com ja hem dit, poemes de dones (cançons d'amic i, de vegades, cançons de gilós), molt rars en la poesia àrab: quan les poetesses parlen d'amor, ho fan amb les categories actancials dels homes. Possiblement la raó última perquè els poetes àrabs van prendre aquestes cançons és precisament per ser poemes d'amor que tenien com a objecte l'home i així van encaixar perfectament amb la poètica àrab, amb la seua homofília estètica. Hi ha també cançons de dones entre les kharges en àrab dialectal molt més obscenes que les romàniques i que van ser arreplegades pel mateix motiu. Però la major part d'aquestes kharges pertanyen als temes de la poètica àrab, especialment les més tardanes, possiblement fetes ja pels mateixos autors de les muaxxahes.

22 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Métrica de la moaxaja y métrica española» *Al-Andalus* 39 (1974), pp. 1-259.

23 CORRIENTE, F.: «Again on the metrical System of muwassah and zajal» *Journal of Arabic Literature* 17 (1986), pp. 34-49.

24 GARCÍA GÓMEZ, E.: «La jarya de Ibn Quzmān (Ibn Quzman nos descubre los secretos de la jarfa)» *Al-Andalus*, 27 (1963), pp. 1-60.

V. L' àdab

Els àrabs van arreplegar totes les tradicions de l'època pre-islàmica per a conservar els seus signes d'identitat, l'arabiat, enfront de les altres cultures amb les quals es van trobar en llur aventura conquistadora i d'alguna manera enfront també de la seua altra identitat: l'Islam. Aquestes tradicions van ser de matèria molt diversa: *akh-bār* o notícies històriques o literàries, especialment les raons per les quals es va fer un poema; llegendes etiològiques; refranys i la seua explicació; rondalles, contes de *tjinns* (genis); històries d'amor; relats de les gestes dels herois beduïns; etc.

Tot aquest material constitueix el model de norma de comportament per a ser un autèntic àrab i s'anomenà *adab* enfront del *ilm* o ciència religiosa islàmica.

Els primers que van recollir aquest material són els filòlegs de Kufa i Bàssora com a font dels seus estudis sobre la llengua àrab, però després aquesta tasca filològica va esdevenir un gènere literari quan els *kuttāb* (secretaris de la cort) van tenir interès per arreplegar aquestes tradicions per ser més àrabs —els primers *kuttāb* eren generalment perses— i recollir les tradicions literàries per escriure millor l'àrab en la seua tasca de fer prosa. El nom d'àdab va passar de significar «norma de conducta» a ser un gènere literari de contingut miscel·lani i pedagògic.

gic perquè ensenyava a ser escriptor (actualment àdab és literatura sense més ni més).

El primer autor d'àdab va ser Ibn-al-Muqaffa' (m. 759), traductor a l'àrab —ell era persa— de *Calila i Dimna*.

Els andalusins van tardar a fer llibres d'àdab, perquè com va dir Emilio García Gómez fer-ne era doctorar-se en cultura àrab oriental i aquesta «tesi» la va escriure Ibn-ʿAbdirabbih (860-940), el poeta panegirista d' ʿAbdarrahmān III, en el moment en què s'assoleix la maduresa cultural àrab d'al-Andalus. El llibre es va anomenar «El collar», tanmateix els seus admiradors van dir-li «El collar únic» i els seus detractors com el poeta satíric al-Qalfāt¹ «El rast d'alls». El seu nom prové de l'estructuració dels capítols: dotze amb els noms de diverses pedres precioses, el capítol central, el tretzé, amb un nom únic com la pedra central del collar i els altres dotze amb els mateixos noms de les pedres dels primers dotze, però amb l'afegit «segona» a cada una.

Els vint-i-cinc capítols tracten de la matèria miscel·lània de l'àdab i són un compendi de la cultura literària àrab oriental: el govern; la guerra; la generositat; les ambaixades; com cal adreçar-se als reis; les regles de la cortesia; proverbis; homilies i temes ascètics; condols i oracions fúnebres; genealogies i virtuts dels sarraïns pre-islàmics; el llenguatge dels beduïns; respostes enginyoses; l'oratòria; l'art epistolar; la història anecdòtica dels califes d'Orient; la història dels grans ministres i governadors; *Ayyām al-ʿArab* o gestes dels àrabs pre-islàmics; la poesia; la mètrica; la música i el cant; les dones; els avars i els xicots; la naturalesa de l'home i els animals; dietètica; i finalment, acudits i plasenteries.

No deixa de ser sorprenent que malgrat que «El collar» conté la matèria literària d'on van beure tots els lletraferits d'al-Andalus —l'Edat Mitjana àrab no cercava l'originalitat sinó la bona tradició— els arabistes no el van estudiar a penes, potser perquè no té cap notícia històrica

1 TERÉS, E.: «Anecdótico de al-Qalfāt, poeta cordobés» *Al-Andalus*, 35 (1970), pp. 227-240.

sobre al-Andalus i l'arabisme va ser massa historicista. Tanmateix els àrabs n'han fet diverses edicions.

A aquesta matèria literària oriental va afegir nous elements el filòleg oriental Abū-ʿAlī al-Qaṭī (m. 976), preceptor del príncep Al-Hakam, fill i successor d'Abdarrahmān III. Abū-ʿAlī ensenyava també a la Gran Mesquita de Còrdova i el seu llibre d'àdab, anomenat *Llibre dels dictats*, sembla ser els apunts de les seues lliçons en la mesquita-universitat.

El seu deixeble Al-Hakam II, ja califa, va fer comprar per a la seua biblioteca el més important llibre d'àdab escrit a l'Orient, el ja esmentat *Llibre de les cançons* d'Abū-l-Faratj d'Ispahan on s'hi van recollir els poemes —cantats o no—, amb les seues *raons*, de la cort bagdadí del segle IX. Aquest llibre, a més d'augmentar la matèria literària àrab per als literats, va suposar un canvi en els llibres d'àdab. L'autor va fer un recreació literària del material tradicional. Un exemple: Abū-l-Faratj conta la història obscena del califa Harūn-ar-Raxīd i dues esclaves que es disputen el seu membre viril com a una explicació o raó d'un poema d'amor on apareixen tres dones —no dues— (història que va ser l'origen del *villancico* castellà de les «Tres morillas»²). En canvi, abans, Ibn-ʿAbdirabbih, va parlar de dues esclaves solament —amb el poema de tres dones— i així la versió d'Abū-l-Faratj sembla més verídica i literària.

Un altre oriental, Sāʿid de Bagdad, poeta cortesà d'Almansor, va fer a al-Andalus un llibre d'àdab i els seus enemics literaris el van considerar un plagi i el van tirar al riu Guadalquivir. Sāʿid va dir que el seu llibre —anomenat *Llibre dels enfilalls*— era una perla i havia tornat a l'aigua. Aquest llibre s'ha trobat recentment manuscrit al Marroc.

En el segle de les taifes hi va haver també llibres d'àdab, però els seus autors van ser tots andalusins. Fora d' *El collar de la coloma* d'Ibn-Hazm que podria entendre's com un llibre d'àdab sobre l'amor, l'alfaquí Ibn-ʿAbd-al-Barr (978-1070) va fer un llibre, anomenat *Ornat*

2 RUBIERA MATA, M.J.: «De nuevo sobre las tres morillas» *Al-Andalus* 37 (1972), pp. 133-143.

de les tertúlies³ i que va ser suficientment interessant per a ser versificat en una *urtjuza* pel lletraferit granadí Ibn-Luyūn⁴.

El rei de Badajoz Al-Mudaffar (1045-1063) va compondre, un llibre d'àdab, sembla que monumental, però hui perdut, anomenat amb el seu nom: *Al-Mudaffariyyāt*.

Un deixeble d'Ibn-Hazm, emigrat a l'Orient, Abū-Bakr de Tortosa (1059-1130) va escriure un altre llibre d'àdab, d'un subgènere força interessant: *espill de prínceps*, anomenat *Lluminària de prínceps*, on descriu les virtuts que han d'adornar el sobirà. Algunes notícies que serveixen com a exemple són andalusines perquè ja al-Andalus va esdevenir clàssica dins la civilització àrab⁵.

Ibn-al-Maw'ānī de Còrdova (m. 1164) va escriure un altre llibre d'àdab, titulat *Rayḥān al-Albāb* ('Murtra dels cors') que es conserva manuscrit sols a la *Real Academia de la Historia* de Madrid i que per tant no es va editar mai. Els autors d'àdab van continuar fent obres d'aquest gènere a al-Andalus: Ibn-Sīd de Badajoz (1052-1127), filòsof, filòleg i polemista va fer alguna obra d'aquest tipus; el famós místic Ibn-al-'Arabi va fer també una obra d'àdab, anomenada *Muḥadarāt al-abrār* ('Les converses dels pietosos'), on, a més de parlar del seu tema favorit: la mística, ens va donar la llegenda de la fundació de la ciutat de Medinazahara per Abdarraḥmān III, enamorat d'una dona anomenada «Azahara» per a la qual va construir la ciutat ('medina') i la va denominar amb el seu nom (Medinazahara significa en realitat 'ciutat resplendent').

Un contemporani seu Ibn-ax-Xaykh de Màlaga (1132-1207) va escriure el *Llibre de l'abecedari*, obra d'àdab dedicada a l'ensenyament del seu fill Ibrāhīm com a pretext literari. És molt interessant la seua descripció del far d'Alexandria⁶.

3 PINILLA MELGADO, R.: «Una obra andalusí de adab: La *Bahyat al-maʿyālīs* de Ibn 'Abd al-Barr de Córdoba (s. XI J.C.)» *Sharq al-Andalus* V (1988).

4 GARCÍA GÓMEZ «Los proverbios rimados de Ibn Luyūn de Almería (1283-1349)» *Al-Andalus* 37 (1975), pp. 1-75.

5 L'obra d'Abūbakr es va traduir a l'espanyol: ALARCÓN i SANTÓN, M. *La lámpara de los príncipes*, Madrid, 1930.

6 ASÍN PALACIOS, M.: «El abecedario de Yusuf Benxeij el ma-

Al regne de Granada l'àdab no es va desenvolupar fins la segona meitat del segle XIV: el jurista Ibn-^cĀṣim (1359-1426) va fer un llibre d'aquest gènere anomenat *Hada'iq al-azhār* ('Els horts de les flors') amb interessants capítols com el dedicat als refranys granadins en llengua àrab dialectal ⁷.

A la mateixa època pertany Muḥammad Ibn-Abī-l-^cUlā Ibn-Simmāk, autor d'un llibre que conté cent anècdotes anomenades flors —és la mateixa idea dels nostres flori-legis— i titulat *Llibre de les flors* ⁸. També es podria considerar una obra d'àdab polític l'altre llibre seu *Al-Hulal al-Mauxiyya* un centó històric, ple d'anècdotes inventades per mostrar la necessitat de l'aliança granadina amb els merinins ⁹. En el mateix sentit polític Ibn-Hudayl va escriure els seus llibres d'àdab sobre la guerra, la cavalleria i l'ús de les armes per a animar els granadins a fer la guerra contra els cristians ¹⁰.

El desert historiogràfic del segle XV granadí afectarà també el nostre coneixement de possibles obres d'àdab en aquesta època. És possible que algun dia n'apareguen més a les biblioteques marroquines.

lagueño» *Boletín de la Real Academia de la Historia* (1932), pp. 195-228.

7 GARCÍA GÓMEZ, E.: «El refranero de Ibn ʿĀṣim en el Ms. londinense» *Al-Andalus* 35 (1970) pp. 241-314.

8 Estudi i edició de M.A. Makki, Madrid, 1984.

9 RUBIERA MATA, M.J.: «Sur un possible auteur de la chronique intitulée al-Hulal al-Mawṣiyya» *Actas del II Coloquio Hispano-Tunecino de Estudios Históricos* (Madrid-Barcelona, maig 1972), Madrid, 1973, pp. 143-146.

10 MERCIER, L.: *La parure des cavaliers et l'insigne des preus de Ibn Hudhayl*, París 1929 i *L'ornament des âmes et la devise des habitants d'al-Andalus. Traite de guerres saintes islamique*, París, 1939, VIGUERA, M.J.: *Ibn Hudayl. Gala de caballeros, blasón de paladines*, Madrid, 1977.

VI. Les epístoles

El gènere epistolar àrab es va desenvolupar a partir de les cartes oficials de les cancelleries. Els *kuttāb* o secretaris van fer aquestes epístoles en prosa rimada i rítmica, la mateixa de l'Alcorà, encara que no va ser aquest el seu model, perquè teològicament el *Llibre Sant* és inimitable ja que és un dictat de Déu a Mahoma i per tant no és obra humana. A més la prosa rimada i rítmica dels *kuttāb* és plena de figures literàries tant en el seu significat com en el seu significant, de manera que es dirà també prosa ornada enfront de la senzillesa de llenguatge de l'Alcorà.

Els *kuttāb* van descobrir que les epístoles servien, a més, per a tractar els afers polítics de les cancelleries, perquè són vehicles literaris aptes per a expressar idees i els van utilitzar per a fer temes monogràfics a diferència de les miscel·lànies de l'àdab.

Al-Tjahid de Bàssora (m. 869), gran autor d'àdab, ja va usar per a alguns dels seus llibres la forma epistolar amb el pretext de respondre a un real o inventat corresponçal sobre un tema en una mena de polèmica, per la qual cosa no és estrany que d'ací nasca un subgènere també existent en la literatura cristiana de l'Edat Mitjana: la *disputatio* (*mufākhara*).

Les epístoles (*risāla* pl. *rasā'il*) en prosa rimada van arribar a al-Andalus en la segona meitat del segle IX: un curiós personatge oriental, aventurer i espia al servei dels

Fatimins, Abū-l-Yusr ar-Riyādī, va difondre en la cort de Muhammad I la poesia dels neoclàssics i les epístoles literàries¹. Tanmateix no sembla que hi haja cap epístola literària andalusina fins als darrers anys del segle següent, potser perquè no hi ha antologies literàries de prosa i les primeres arribaran a nosaltres gràcies a Ibn-Bassām i la seua *Dakhira*. Sols coneixem les epístoles cancelleresques que conserven les cròniques històriques de les quals no s'esmenta el seu autor, encara que segurament serien dels grans *kuttāb* del Califat com Ibn-ʿAbdirabbih, etc.

Ibn-Bassām ja ofereix l'autoria de les epístoles cancelleresques com les d'Ibn-Burd el Vell, al servei d'Almansor i d'algun califa de l'època de la guerra civil. El seu nét Ibn-Burd el Jove ja va fer epístoles literàries i entre elles una *mufakhara* o disputa entre la ploma i l'espasa², dedicada a Mutjahid de Dénia a qui sembla que li agradaven més els prosistes que els poetes perquè també li va dedicar una epístola Ibn-Xuhayd de Còrdova (992-1035), que ja hem esmentat com a poeta.

L'epístola dedicada a Mutjahid és una magnífica descripció d'un taller d'alquimista, consagrat a fer moneda falsa³. Una altra epístola d'Ibn-Xuhayd, adreçada a ʿAbdal-ʿaziz, rei de València, sol·licitant la devolució d'una finca de la seua família, té l'interés de ser en part autobiogràfica en relatar les relacions de la seua família i la d'Almansor (ʿAbdal-ʿaziz era nét d'aquest) i com, en la seua infantesa, el dictador el va tenir sobre els genolls. Però la més important de les seues obres en prosa ornada és *L'epistola dels genis*⁴. El tema de l'epístola és la crítica literària: Ibn-Xuhayd sosté que el lletraferit naix i no es fa, que és més important la inspiració que l'erudició, teoria raríssima per a la literatura àrab medieval on l'eru-

1 MAKKI, M.A.: *Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España musulmana y su influencia en la formación de la cultura hispano-árabe*, Madrid, 1969, pp. 18-19.

2 DE LA GRANJA, F.: «Dos epístolas de Ahmad ibn burd al-Asgar» *Maqāmas y risālas andaluzas*, Madrid, 1976, pp. 3-59.

3 Va ser traduïda al castellà per J. Dickie *El Diwān de Ibn Šuhayd*, op. cit. *supra* i per S. Barberà *Ibn Xuhayd. Epístola de los genios o árbol del donaire*, Santander, 1981.

4 Traduïda al castellà parcialment per E. Terés «Algunos ejemplares» op. cit. *supra* i totalment per S. Barberà, op. cit. *supra*.

dició és el més important. Ell mateix diu que amb la lectura de dos o tres llibres li va ser suficient per escriure, cosa que no sembla certa perquè la seua poesia i la seua prosa demostren un gran coneixement de la literatura àrab clàssica.

La forma de l'epístola també és original. Ibn-Xuhayd escriu a un amic explicant-li com estava sense inspiració i se li va aparèixer el seu geni inspirador amb la semblança d'un poeta beduí d'època pre-islàmica que el va ajudar a acabar un poema que havia començat. En altres capítols Ibn-Xuhayd anirà amb el seu geni a una mena de llimb on s'estegen els genis inspiradors dels poetes i dels prosistes orientals que semblen dobles dels personatges autèntics als quals recita els seus poemes i n'obté l'aprovació (és encara el sentiment d'emulació andalusí). També Ibn-Xuhayd va visitar una altra reunió de genis que tenien forma d'animals, ases i mules que semblaven ser els genis inspiradors d'alguns lletraferits andalusins. El motiu profà, i fins i tot burlesc del viatge a la ultratomba, sembla que té arrels grecolatines que bé va poder conèixer Ibn-Xuhayd a Còrdova, perquè el precedent àrab era molt religiós: el viatge místic de Mahoma al cel i a l'infern que va inspirar, en canvi, Dant en la Divina Comèdia⁵. És curiós assenyalar que un lletraferit oriental, contemporani d'Ibn-Xuhayd, Abū-ʿAlā al-Maʿarri (m. 1057) va escriure una epístola amb el mateix motiu literari: un viatge a una mena de llimb on són els grans lletraferits i pensadors del passat amb qui va parlar el protagonista, però no de literatura sinó del perdó diví a les ànimes de la gent d'aparent pensament heterodox. És *L'epístola del perdó* i no se sap si hi ha una possible influència entre totes dues.

Uns altres contemporanis andalusins d'Ibn-Xuhayd van tractar de crítica literària amb epístoles, però sense la seua originalitat: Ibn-Fatūḥ⁶ i Ibn-Xaraf de Kairavan (1000-1067), emigrat tunisenc, que va ser també poeta i recopilador de refranys poètics⁷.

5 ASÍN PALACIOS, M.: *La escatología musulmana de la Divina Comedia*, Madrid, 1961 (3a).

6 DE LA GRANJA, F.: «Un literato olvidado: Ibn Fatūḥ» en *Maqāmas*, op. cit. supra, pp. 61-77.

7 PELLAT, Ch.: *Question de Critique Littéraire*, Alger, 1953;

El gènere literari d'expressió d'Ibn-Hazm de Còrdova (994-1063) va ser l'epístola. L'alfaquí i pensador andalusí, autor del primer tractat on es van estudiar les religions comparades entre elles⁸, va utilitzar l'epístola per temes més breus o de tema més literari. Així va escriure una *Epístola en lloa d'al-Andalus*⁹, un capítol més de l'emulació andalusina pel que fa a l'Orient amb els noms dels literats i savis d'al-Andalus. Té altres epístoles amb temes molt diversos¹⁰. Però també és una epístola, i així ho va considerar el prestigiós estudiós i editor de literatura andalusina, Ihsān 'Abbās, la seua obra més famosa, *El collar de la coloma*, tot i que també es podria considerar un llibre d'àdab de tema monogràfic: un estudi cultural de l'amor amb exemples o anècdotes que no són com diu el mateix Ibn-Hazm, històries dels beduïns i dels antics sinó històries viscudes pels habitants d'al-Andalus, per la qual cosa el llibre és també una crònica eròtica de la Còrdova dels segles X i XI, amb els prínceps omeies que preferien les rosses a les brunes —preferència que és presentada com una mena d'aberració sexual d'aquesta família—, els amors dels homes lliures amb esclaus i esclaves, que esdevenien senyors dels seus amants segons l'amor cortés àrab; els donjoans; les alcavotes; els efebs; les besades robades; les postures eròtiques. Ibn-Hazm fa també una anàlisi psicològica penetrant com ara al seu famós capítol sobre «els símptomes de l'amor». L'epístola és també, atesa la personalitat d'alfaquí del seu autor, un tractat de moral, del que no s'ha de fer, però després d'haver contat amb detall l'acció reprobable.

És un llibre original, encara que té una tradició en la literatura àrab¹¹ i fa pensar que és també un llibre dins el moviment d'emulació andalusina de l'Orient, com si di-

GARCÍA GÓMEZ, E.: «Los refranes poéticos de Ibn Šaraf» *Al-Andalus* 36 (1971) pp. 255-327.

8 ASÍN PALACIOS, M.: *Abenhamud de Córdoba y su historia crítica de las ideas religiosas*, Madrid 1927-32, 5 vols.

9 PELLAT, Ch.: «Ibn Hazm, bibliographe et apologiste de l'Espagne Musulmane» *Al-Andalus* 19 (1954), pp. 53-102.

10 TERÉS, E.: «La epístola sobre el canto con música instrumental de Ibn Hazm de Córdoba» *Al-Andalus* 36 (1971), pp. 203-214.

11 RITTER, H.: «Philologica. Arabische und persische Schriften über die profane und die mystische Liebe» *Islam* 21 (1931) pp. 84-109.

gués: també els andalusins saben d'amor. Ibn-Hazm va escriure'l en la seua joventut durant una estada a Xàtiva l'any 1022, encara que el va retocar després moltes vegades¹².

El collar de la coloma, encara que es conserva en una manuscrit únic que ens fa pensar en el seu públic restringit a l'Edat Mitjana, va ser editat moltes vegades i ha estat traduït a quasi totes les llengües modernes¹³.

Altres epístoles es van escriure en el segle XI: el sevillà Abū-l-Walīd al-Himyarī en la seua antologia de la poesia floral va incloure una epístola del gènere de les disputes, aquesta vegada sobre la supremacia de la rosa sobre el narcís tema que tenia una gran tradició literària. En aquest subgènere la millor obra d'aquest segle és la d'Ibn Garcia de Dénia, llibert d'origen basc, que va escriure una epístola al voltant de la superioritat de la raça blanca sobre els sarraïns. El motiu va ser el menyspreu d'un poeta de Paterna al seu senyor, 'Alī, rei de Dénia per ser d'origen europeu enfront dels reis d'Almeria, que eren de raça àrab. L'epístola és excel·lent però feroç i es troba dins el moviment cultural anomenat *shu'ūbiyya* dels musulmans arabitzats, però d'origen no àrab que es va produir també a Orient. L'epístola va ser contestada per altres epístoles en els segles següents¹⁴.

El regne de Dénia va ser prolífic en el gènere epistolar: Muhammad Ibn-Muslim va fer una epístola sobre un viatge literari a Almeria, Granada, Còrdova i Sevilla com a ambaixador del rei 'Alī, escrita després de la caiguda de Dénia (1076) i dedicada al rei de Mallorca¹⁵. També després de la conquesta de Dénia pel rei de Saragossa, un altre denier, Abū-Tjāfar Ibn-Aḥmad, va escriure, a Sevi-

12 RUBIERA MATA, M.J.: «El príncipe hastiado, Muḥammad ibn 'Abdalmalik ibn Abī 'Āmir, efímero soberano de Orihuela y Murcia» *Sharq Al-Andalus* 4 (1987) p. 78.

13 L'excel·lent traducció castellana és d'Emilio García Gómez amb pròleg de José Ortega y Gasset, Madrid, 1952, amb moltes reedicions. Dissortadament no hi ha encara una traducció al català.

14 MONROE, J.T.: *The shu'ūbiyya in Al-Andalus. The risāla of Ibn Garcia and Five Refutations*. Berkeley-Los Angeles, 1970; RUBIERA, M.J.: *La taifa de Denia*, op. cit. supra. pp. 136-141.

15 RUBIERA, M.J.: *La taifa de Denia* op. cit. supra, pp. 143-144.

lla, una epístola de disputa entre els palaus del rei Al-Muṭamid¹⁶.

Un altre ministre d'Alī, rei de Dénia, Abū-Muḥammad Ibn-ʿAbd-al-Barr, fill de l'alfaquí Ibn-ʿAbd-al-Barr, l'autor d'un llibre d'àdab, esmentat abans, va escriure diverses epístoles, entre elles aquella que posada en boca dels habitants de Barbastre, demana ajuda contra els croats que es van apoderar de la ciutat (1064)¹⁷.

Abū-ṣ-Ṣalt de Dénia, emigrat a Egipte i que ja hem mencionat, va escriure una epístola contra els egipcians perquè les coses li van anar malament en aquest país per culpa del fracàs d'un invent seu per a traure un vaixell enfonsat al port d'Alexandria¹⁸.

El gènere va seguir viu després de l'època taifal. Els ja esmentats com a poetes Ar-Ruṣāfi (m. 1077) i Ṣafwān Ibn-Idrīs (m. 1202) van escriure també epístoles. El primer, una descripció del cālam¹⁹ i l'altre una disputa entre les ciutats d'al-Andalus on es descriuen elles mateixes, la seua bellesa²⁰.

Amb aquest darrer tema, la descripció de les ciutats d'al-Andalus i els seus homes il·lustres, així com la lloa d'Ibn-Hazm, tenim l'epístola d'ax-Xaqundī (de Secunda, barri de Còrdova) que amb motiu d'una polèmica entre l'autor i un lletraferit marroquí, anomenat Ibn-al-Muṭallim, sobre la supremacia de l'un o de l'altre país, ax-Xaqundi va escriure la seua epístola sobre la superioritat d'al-Andalus, adreçada a Ibn-al-Muṭallim²¹.

16 LLEDÓ CARRASCOSA, R.: «Risāla sobre los palacios abbadíes de Sevilla de Abū Yaʿfar ibn Aḥmad de Denia» *Sharq Al-Andalus* 3 (1986), pp. 191-200.

17 RUBIERA, M.J.: *La taifa de Denia*, op. cit. supra, p. 131.

18 DE PREMARE, A.L.: «Un andalou en Egipte à la fin du XI siècle» *M.I.D.E.O.* 8 (1964-1966), pp. 189-198.

19 DE LA GRANJA, F.: «La descripción del cālam de Ibn Galib al-Rusafi» en *Maqāmas*, op. cit. supra, pp. 129-138.

20 Traducció parcial al castellà de F. de la Granja en «Geografía lírica de Andalucía musulmana» a *Historia de Andalucía*, Barcelona, 1981, pp. 81-96.

21 GARCÍA GÓMEZ, E.: *Al-Ṣaqundī. elogio del Islam español (Risāla fī fadl al-Andalus)*, Madrid-Granada, 1954, reimpr. en *Andalucía contra Berbería*, Barcelona, 1976, pp. 43-141.

El filòsof Ibn-Tufayl de Guadix (m. 1185), mestre d'Averrois, per a provar la seua tesi, segons la qual la raó humana era capaç per ella mateixa d'arribar a la veritat, fins i tot a la veritat suprema de l'existència de Déu, va escriure una epístola amb argument de novel·la: En una illa salvatge arriba un nen que havia estat abandonat a les ones de la mar, dins un cofret on el va posar la seua mare, una princesa d'una illa veïna. El nen és adoptat per una gasela i creix entre els animals de l'illa, encara que es veu diferent i arriba per la seua raó a conèixer moltes coses com ara la seua nuesa, l'habilitat de les seues mans, la mort —en morir la gasela—, l'existència d'un Ésser Suprem. Un ermità arriba a l'illa i es troba amb el jove a qui ensenya el llenguatge i li parla de la religió revelada. Tots dos van a una illa veïna on governava un bon rei, però quan volen explicar les veritats supremes que van trobar a l'illa salvatge, comprenen que la gent no està preparada per a assumir-les i tornen a la seua illa.

Aquesta epístola, el principi de la qual té el seu origen en un conte àrab que va conèixer també Gracián a través dels moriscos ²², va ser traduïda al llatí por Pococke el 1671 amb el títol de *Philosophus autodidactus* —el seu nom original és el nom del jove: Epístola de Hayy Ibn-Yaqqān— i va influir en el Robinson Crusoe. Ara és traduïda a moltes altres llengües ²³.

El místic Ibn-al-ʿArabī va utilitzar l'epístola també com a vehicle del seu pensament. La més coneguda de les quals és *L'epístola de la santedat* on va relatar les vides d'uns santons místics andalusins, els seus carismes i miracles ²⁴.

Altres autors del segle XIII també van fer epístoles. El mateix Abū-l-Baqā de Ronda, autor del plany sobre al-Andalus ja esmentat, va fer una epístola sobre la descripció de la bellesa femenina ²⁵; Ibn-al-Abbār e Ibn-ʿAmīra

22 GARCÍA GÓMEZ, E.: «Un cuento árabe, fuente común de Abentofail y de Gracián» *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 30 (1926), pp. 1-67 y 241-269.

23 La darrera al castellà és la d'Angel González Palencia, Madrid, 1948. Dissortadament no n'hi ha al català.

24 ASÍN PALACIOS, M.: *Vida de Santones Andaluces. La epístola de la Santidad de Ibn ʿArabī de Murcia*, Madrid, 1982 (2).

25 DE LA GRANJA, F.: «La venta de la esclava en el mercado en la

van tenir correspondència sobre el tema de la caiguda de València, amb epístoles que tenen molt de planys. Del segon resta encara manuscrit un llibre complet d'epístoles.

A Granada el gènere epistolar cancelleresc va tornar a tenir excel·lents cultivadors entre els *kuttāb* de la cort. Encara que tots van cultivar el gènere destaca, sens dubte, Ibn-al-Khaṭṭīb que va fer fins i tot un llibre amb les seues epístoles cancelleresques com a model per a futurs secretaris: *Rayḥanat al-kuttāb* ('La murtra dels secretaris') i va utilitzar l'epístola en altres de les seues obres com ara el *Parangó entre Màlaga i Salé*, una mena de disputa entre les dues ciutats ²⁶.

obra de Abū l-Baqā' de Ronda» *Maqāmas*, op. cit., supra, pp. 139-172.

26 GARCÍA GÓMEZ, E.: «El parangón entre Málaga y Salé de Ibn al-Jatīb» *Al-Andalus* 2 (1934), pp. 183-193 i a *Andalucía contra Berbería*, Barcelona, 1976, pp. 143-164.

VII. Les macames

A l'Orient, Badīʿ-az-Zamān d'Hamadan (968-1008) va inventar un gènere literari, anomenat *maqāma* que consisteix en una sèrie d'històries d'argument independent i tancat amb el mateix protagonista, un bergant que es diu Abū-l-Fath d'Alexandria, les aventures del qual conta un narrador i testimoni d'aquestes, anomenat ʿIsā Ibn-Hixām. Però el punt de vista literari de l'autor i del seu públic no són les aventures, sinó la forma: la complexíssima prosa rimada de les macames fins que es van fer macames sense aquests personatges picardiosos, sols amb prosa rimada i els capítols tancats. D'aquesta manera algunes epístoles podrien ser considerades macames, si no són adreçades a un corresponsal, per exemple ¹.

Així, és molt difícil saber quan arriba realment el nou gènere a al-Andalus, però ens sembla que després que l'oriental al-Harīrī (m. 1122) va fer les seues macames amb els mateixos personatges que Badīʿ-az-Zamān, però amb una prosa encara més complicada, de manera que és pràcticament intraduïble a qualsevol llengua i, en l'ambient lingüístic de la seua època, no es podia llegir sense els comentaris a peu de pàgina, comentaris com els fets per un andalusí, Abū-l-ʿAbbās ax-Xārist (de Jerez) (m. 1222).

Ibn-Abī-l-Khisāl (m. 1145), secretari del príncep almo-

1 DE LA GRANJA, F.: *Maqāmas*, op. cit. supra, pp. XIV-XV.

ràvit ^cAlī Ibn-Yūsuf va escriure una macama a l'estil d'al-Hariri² i el seu contemporani Abū-Tāhir Muḥammad Ibn-Yūsuf at-Tamīmī de Saragossa —As-Saraqustī— (m. 1143) va fer un llibre de macames tan complexes de forma com les d'al-Hariri, amb els mateixos personatges, editades per primera vegada fa molt poc temps.

El gènere no va tenir gaire èxit entre els lletraferits fins a la creació del regne de Granada on el barroquisme de les macames es va acomodar al gust granadí. Així, Ibn-al-Murābi^c de Màlaga (m. 1349) és autor d'una divertida macama on narra les seues vicissituds amb un esquerp moltó que va comprar per celebrar la Festa dels Sacrificis, la pasqua musulmana³.

Abū-l-Hasan an-Nubāhī de Màlaga va fer una altra macama, anomenada *La palmera* que tracta de política i gramàtica⁴.

Ibn-al-Khatīb amb el seu estil, tan complex que sembla que sols escrigués macames, va fer un llibre sobre un viatge reial de Yūsuf I a les províncies del regne, el *Mi^cyar al-ijtiyār*, amb les característiques del gènere.

Finalment ^cUmar de Màlaga que sembla pertànyer a una quadrilla de bergants, va fer una obreta el 1140 amb el tema d'una pesta que fa que la ciutat de Màlaga escriga a Granada per persuadir-la que el Sultà i la seua cort l'abandonen i s'instal·len a la mateixa Màlaga, macama que també es pot considerar una epístola o una disputa⁵.

2 NEMAH, H.: «Andalusian Maqamah», *Journal of Arabic Literature* 5 (1974), pp. 83-92.

3 DE LA GRANJA, F.: «La maqama de la Fiesta», *Maqamas*, op. cit. *supra*, pp. 173-200.

4 ARIÉ, R.: «Note sur la maqama andalouse» *Hespéris*, IX (1968), pp. 201-217.

5 DE LA GRANJA, F.: «La Maqama de la peste del alfaquí ^cUmar de Màlaga» *Maqamas*, op. cit. *supra*, pp. 201-230.

VIII. La història i els llibres de viatges

La major part dels gèneres historiogràfics no es poden considerar obres literàries per molt interessants que siguin per a reconstruir la vida cultural d'al-Andalus com ara els repertoris biobibliogràfics. Ja hem parlat del possible valor literari de certes cròniques que van arreplegar relats èpics com l'*Akhbār Matjmū'a*.

Ara bé també hi ha historiadors que per la seua forma d'escriptura i el seu punt de vista es poden considerar lletraferits. Així Ibn-Hayyān de Còrdova (987-1067) que pertany a la generació dels «nostàlgics» com Ibn-Xuhayd i Ibn-Hazm. Ibn-Hayyān va editar, amb criteris quasi moderns, els historiadors d'al-Andalus fins a la seua època en un llibre anomenat *Al-Muqtabis*¹ amb notes personals entre els texts editats. Però des del punt de vista literari són més interessants les seues monografies sobre la seua època: Almansor i les taifes, aplegades sota el títol *Al-Maʿān*, llibre avui perdut, però conservat en part en la *Dakhira* d'Ibn-Bassām. La seua prosa clàssica, el seu punt de vista polític

1 MARTÍNEZ ANTUÑA, M.: «Ibn Hayyān de Córdoba y su historia de la España musulmana» *Cuadernos de Historia de España* 4 (1945), pp. 5-71; GARCÍA GÓMEZ, E.: «A propósito de Ibn Hayyān» *Al-Andalus*, 11 (1946), pp. 395-423; CHALMETA GENDRÓN, P.: «Historiografía medieval hispánica: arábiga» *Al-Andalus* 37 (1972), pp. 373-392.

—legitimista i antitaifes— i la seua penetració psicològica fan d'aquests fragments una obra literària.

L'altre gran literat en la tasca d'historiador és el moltes vegades esmentat, Ibn-al-Khatīb de Loja. A més d'una croniqueta, en prosa rimada, de la dinastia granadina *Al-Lamha al-Badriyya*, va fer una història de Granada amb les biobibliografies de tots els personatges que van tenir alguna relació amb aquesta ciutat: *Al-Ihāta*, que també és una important antologia literària. Va escriure també en els anys del seu exili al Marroc un llibre amb dades autobiogràfiques, històriques i literàries, anomenat *Nufāda*, i en el darrer exili final, una obra que vol ser una història universal amb el pretext de parlar dels sobirans musulmans que van regnar abans d'haver arribat a la majoria d'edat: *l'A-ʿlām al-ʿAlām*.

Totes aquestes obres les va escriure en la seua prosa ornada, complexa i plena de jocs de paraules amb sentits ocults com correspon al polític maquiavèlic que va ser aquest primer ministre de Granada².

Per altres motius que en els casos d'Ibn-Hayyān i d'Ibn-al-Khatīb, podem qualificar, sense dubte, de literària l'única obra del darrer rei zirí de Granada, ʿAbd-al-lāh (s. XI). A l'igual que al-Muʿtamid, va escriure les seues memòries polítiques, tot justificant la seua actuació. El llibre és històric i autobiogràfic, però també una altra cosa perquè l'únic intel·lectual dels zirins de Granada és intel·ligent i conta la veritat a mitges i segons el seu punt de vista, cosa que fa el llibre apassionant³.

La ciència geogràfica àrab va produir un subgènere literari que és el llibre de viatges, encara que n'hi ha molts que són massa tècnics i dissortadament al-Andalus no va ser el lloc de naixement del marroquí Ibn-Battūta (s. XIV), el Marco Polo dels àrabs.

Els llibres de viatges més interessants són els que

2 Vid. GARCÍA GÓMEZ, E.: *Foco de antigua luz*, op. cit. supra, encara que el senyor Emilio García Gómez sembla tenir antipatia personal a Ibn-al-Khatīb.

3 La seua traducció al castellà va ser un best-seller; GARCÍA GÓMEZ, E. & LEVI-PROVENÇAL, E.: *El siglo XI en primera persona. Las memorias de ʿAbd Allah, último rey zirí de Granada, destronado por los almorávides*, Madrid, 1980, (1).

corresponen al tipus de llibre de *meravelles* ('atjā'ib'), que comença per descriure les meravelles de Déu i acaba per ser una descripció de les meravelles del món. D'aquest tipus és l'obra d'Abū-Hāmid de Granada (s. XII) que va recórrer el món per veure les seues meravelles que són, moltes vegades, relats fantàstics⁴. Menys fantàstic, el valencià Ibn-Tjubayr (s. XIII) que va viatjar per l'Orient pròxim, té algunes pàgines literàries de qualitat com la seua arribada, de retorn a al-Andalus, en veure des de lluny, el Montgó a Dénia⁵.

Un mudèjar d'Ateca (Aragó) va relatar en el segle XV el seu viatge a l'Orient (Egipte, Aràbia amb la Meca) i va descriure les seues meravelles, com ara els animals exòtics del zoo del Caire: cocodrils, elefants, girafes, etc., text que van traduir a l'espanyol els moriscos en el segle XVI i se n'ha conservat el text bilingüe⁶.

4 LEVI-PROVENÇAL, E.: «Abū Hāmid al-Gharnāṭī» *E.I.* (2) s.v.

5 DE GOEJE, M.J.: *Glossaire de la Rehla d'Ibn Gubair*, Leiden, 1907.

6 DE EPALZA, M.: «Dos textos moriscos bilingües (àrabe y castellano) de viajes a Oriente (1395 y 1407-1412)» *Hespéris-Tamuda*, Rabat, 20-21 (1982-83), pp. 25-112.

IX. La contística i la paremiologia

Els gèneres literaris més típics del geni semític semblen ser el conte i el proverbi des de l'aparició de la història d'aquesta ètnia com a entitat cultural. Si afegim a més a més el caire folklorista de la literatura àrab, assimiladora dels elements populars de la seua cultura i d'altres —recordem el cas de les *kharges*— podem dir sense equivocar-nos molt que contes i refranys són realment la major aportació àrab a la literatura universal, malgrat que els mateixos àrabs consideren aquests gèneres poc importants al costat de la resta de la seua literatura clàssica: és molt conegut el menyspreu àrab per *Les mil i una nits*.

Tanmateix el conte és un element estructural de molts gèneres clàssics àrabs com l'*àdab* i la *macama*. Però no hem d'oblidar que les *akhbār* històriques i literàries —els motius de la composició dels poemes— són també contes, generalment de creació culta. Un exemple podria ser la història de les tres *morillas* ja esmentada.

Però la major part dels contes que van circular per al-Andalus no es van escriure mai i es van transmetre de manera oral, per mitjà dels joglars, dels quals ja hem tractat a propòsit de l'èpica. L'existència d'aquest cabal de contes és provada, curiosament, per la seua influència posterior en les literatures hispàniques, especialment en la castellana ¹ i

1 Sobre aquesta influència, es pot veure l'estat de la qüestió en el

així sabem de l'arribada a al-Andalus de part de *Les mil i una nits*, abans de la seua redacció per escrit, a més a més de les col·leccions d'apòlegs indoperses com *Calila i Dimna*, el *Sendebâr*, *Barlaam i Josafat*... al seu costat hi ha molts contes folklòrics o rondalles àrabs que apareixen en les més diverses obres de les literatures hispàniques, des del teatre del Segle d'Or espanyol a les col·leccions d'acudits, tema estudiat preferentment per F. de la Granja ².

El proverbis apareixen també arreplegats en les obres de la literatura clàssica, fins i tot en la poesia. Són, en la major part dels casos, proverbis orientals que, de vegades, tenen també l'explicació a la raó del seu origen i per tant es relacionen amb els contes. Hi ha també col·leccions de proverbis i de refranys arreplegats per autors andalusins, estudiats per Emilio García Gómez ³, on es troben segurament proverbis autòctons d'al-Andalus i alguns podrien haver passat a la paremiologia hispànica.

llibre de Juan Vernet, *La cultura hispanoárabe en Oriente y Occidente*, Barcelona, 1978, pp. 309-341.

² Vernet *ibidem*.

³ Vide els articles d'aquest autor en *Al-Andalus*, 35 (1970), pp. 1-68 i 241-314; 36 (1971), pp. 255-328 i 249-323; 38 (1973), pp. 187-194; 42 (1977), pp. 375-390 i 391-408.

X. Després de 1492

Les successives conquestes cristianes d'al-Andalus anaren acompanyades de l'emigració de les élites cultes musulmanes, procés que culmina amb la conquesta de Granada el 1492. El caràcter culte i minoritari de la literatura hispanoàrab fa que, com a conseqüència, aquesta arribi a la seua fi amb la presa de Granada i amb l'emigració de les minories que podien fer literatura. A més a més els mudèjars són forçats a perdre llurç senyals d'identitat, llur llengua, llurç cultemes i, finalment, la seua religió, amb la qual cosa esdevenen *cristianos nuevos de moros*: moriscos.

Els pocs homes cultes musulmans que resten a Espanya fan l'esforç d'aculturar les masses mudèjars i morisques en aquest estrany fenomen de la literatura aljamiado-morisca, escrita en espanyol amb les lletres de l'alifat o alfabet àrab. És una nova literatura hispanoàrab de difícil catalogació perquè no està molt clar si pertany a la literatura espanyola per la seua llengua o a l'àrab, pels seus temes ¹. Almenys lingüísticament aquesta literatura és important per a l'estudi de l'evolució de l'espanyol ².

1 Sobre la qüestió d'aquesta literatura es pot veure el llibre de Luís BERNABÉ PONS, F.: *El cántico islámico del morisco hispanotunecino Taybili*, Saragossa, 1988 i l'interessant pròleg de Mikel de Epalza.

2 GARMÉS DE FUENTES, A.: «Interés en el orden lingüístico de la

Possiblement l'aportació literària més important dels mudèjars i moriscos siga aquella que no es va escriure: els contes, rondalles i refranys que contaven al llarg dels camins —els moriscos van ser fondistes, hostalers—, al costat del foc de la llar —les morisques van ser criades i dides—, a les rebotigues dels seus tallers —els moriscos van ser artesans, sobretot fusters— i als mercats on venien les seues hortalisses —els moriscos van ser hortolans— i amb ells, la literatura àrab va entrar en l'inconscient col·lectiu de les literatures hispàniques.

ÍNDEX DE MATÈRIES LITERÀRIES

àdab 55-59, 61, 66, 74.

akhbār 55, 75.

apólegs 76.

aqra 51.

àrab clàssic 51.

àrab dialectal 49, 50, 51, 54.

ʿarūd 26.

atjāʾib 73.

berber (Llengua) 18, 25.

cançons d'amic 50, 54.

cançons de gesta 20.

cançons de gilós 50, 54.

cassida 44, 45.

coplas de pie quebrado 44.

disputatio 61.

divans 26, 51.

èpica 19-22.

espill de prínceps 58.

exempla 12, 76.

fakhr 23, 25.

futūhāt 19.

gàzal 26, 27, 30, 31, 43, 54.
gulām 30.
gusn 50.

hitja 23.
hudā 26.

ilm 55.

khafātji 39, 47.
khamriyyāt 27.
kharja/kharges 47, 49-54, 74.
kuttāb 55, 61, 62, 66.

macama, *vide maqāmāt*
madth 23, 29, 36, 54.
magāzī 19.
maqāmāt 20, 69-70, 74.
markaz 52, 54.
matla 51.
meravelles, *vide atjā'ib*
modernisme 26.
mossārāb 18, 20, 49-54.
muaxxaha 30, 34, 42, 44, 49-54.
mudances, *vide gusn*
mufakhara 61, 62.
muwaxxah, *vide muaxxaha*
muaxxarat 44.

nastb 23, 25, 28, 36.
neoclassicisme 28.
nūriyyāt 26, 33, 36.

planctus 12.
proverbis 76.
qufl 50.

rahtl 23, 28, 29.
raons 57.
razós 26.
rawdīyyāt 27.

risāla 61-68.

ritā 12, 27.

setentiae 12.

ṣūfiyyāt 11, 27.

taradiyyāt 27.

tjāriya 30.

tjinns 55.

urtjūza 21, 22, 31, 58.

villancicos 57.

voltes, *vide qufl*

xarquí 33, 39, 47.

xu-ūbiyya 65.

zègels 49-54.

zuhdiyyāt 11, 27.

ÍNDIX DE NOMS DE PERSONA

- °Abd-Allāh, Rei de Granada 72.
- °Abbās Ibn-Firnās 27.
- °Abbās Ibn-Nāsih 27.
- °Abdalmālik 17.
- °Abdal·azīz 62.
- °Abdaraḥmān I 25.
- °Abdarraḥaman II 27, 28.
- °Abdarraḥmān III 22, 30, 31, 56, 57, 58.
- °Abdarraḥmān Sanchol 33.
- Abū-l-°Alā al-Ma·arrī 63.
- Ab·°Alī al-Qaḥī 57.
- Abū-°Āmir Ibn-Maslama 36.
- Abū-°Āmir Muhāmmad Ibn-Abī-°Āmir *vide* Almansor
- Abū-Bakr Ibn-al-Qūṭiyya 36.
- Abū-Bakr de Tortosa 58.
- Abū-Hāmid de Granada 73.
- Abū-Ishāq d'Elvira 37.
- Abū-l-Ātjrab Tja·wāna Ibn-aṣ-Šimma 25.
- Abū-l-Abbās ax-Xarisi 69.
- Abū-l-Baqā' 44, 67.
- Abū-l-Faṭḥ 69.
- Abū-l-Farātj d'Ispahan 32, 57.
- Abū-l-Hasan an-Nubāḥī 70.
- Abū-l-Makḥṣī 25.

Abū-l-Qasim ibn-ʿAbbad 36.
 Abū-l-Walīd al-Himyarī 36, 65.
 Abū-l-Yusr ar-Riyāḍī 62.
 Abū-Marwān al-Tjazīrī 33.
 Abū-Muḥammad ʿAbd-Allah Ibn-Ibrāhīm *vide* al-Hitjārī
 Abū-Muḥammad Ibn-ʿAbd-al-Barr 66.
 Abū-Nuwas 27.
 Abū-s-Salt Umayya 39, 66.
 Abū-Tāhir Muḥammad Ibn-Yūsuf, At-Tamīmī As-Sara-
 guṣṭī 70.
 Abū-Tammām 29.
 Abū-Tjaʿfar al-Muṣḥafī 33.
 Abū-Tjafar Ibn-Aḥmad 65.
 Abū-Tjaʿfar Ibn-Saʿīd 43, 44.
 Al-Bastī 48.
 Al-Buḥturī 29, 38.
 Al-Gazāl 27.
 Al-Ḥakam I 27.
 Al-Ḥakam II 31, 32, 33, 57.
 Al-Ḥarīrī 69, 70.
 Al-Hitjārī 42, 45.
 Al-Khalīl 27.
 Al-Muḍaffar 33, 34, 58.
 Al-Muḍaffar de Badajoz 58.
 Al-Muqtadir 39.
 Al-Muʿtadid 35, 36, 37, 38.
 Al-Muʿtamid 37, 38, 40, 42, 66, 72.
 Al-Mutanabbī 31, 32.
 Al-Muʿtaṣim 37, 40.
 Al-Mutawakkil 40.
 Al-Qalfāt 56.
 Al-Waqqāṣī 41.
 Alfons VI de Castella 41.
 ʿAlī Ibn-Hisn 37.
 ʿAlī Ibn-Mutjahid 39, 65, 66.
 ʿAlī Ibn-Yūsuf 70.
 Almansor 31, 32, 33, 34, 35, 57, 62.
 Antara 24.
 Ar-Ramādi *vide* Yūsuf Ibn-Harūn
 Ar-Ruṣāfi 43, 66.
 Aristòtil 26.

As-Sumaysir 40.
At-Tjāhid 61.
Avempace *vide* Ibn-Bātītja
Averrois (Ibn-Ruxd) 67.
Ax-Xaqundī 66.
Ax-Xuxtarī 51.

Badīʿ-az-Zamān 69.
Bādīs 37.
Banū-l-Aḥmar 46.
Banū-Qabturnu 40.
Banū-Saʿīd 43, 45.
Banū-Tjahwar 35.

Cec de Tudela 42.
Cid 40, 41.
Corriente, F. 54.

Dant 63.

García Gómez, E. 26, 53, 56, 76.
Gracián 67.
Granja F. de la 76.

Hafsa Ar-Rakūniyya 43, 44.
Harūn ar-Raxīd 57.
Hitchcock, R. 53.
Hixām 25.
Hixām II 31, 32.

Ibn-ʿAbd-al-Barr 57, 66.
Ibn-ʿAbdirabbih 31, 50, 56, 57.
Ibn-Abdūn 40.
Ibn-Abī-l-Khiṣāl 69.
Ibn-al-Abbār de Sevilla 36.
Ibn-al-Abbār de València 36, 45, 67.
Ibn-al-Aḥmar 48.
Ibn-al-ʿArabī 44, 58, 67.
Ibn-al-Haddād 40.
Ibn-al-Ḥakīm 46.
Ibn-al-Imām 43.

Ibn-al-Khatīb 47, 52, 68, 70, 72, 73.
 Ibn-al-Labbāna 38, 39.
 Ibn-^cal-Mawā-anī 58.
 Ibn-al-Mu^callim 66.
 Ibn-al-Muqaffa^c 56.
 Ibn-al-Murābi^c 70.
 Ibn-al-Qūtiyya 20, 21.
 Ibn-al-Tjayyāb 46.
 Ibn^c Amīra 45, 67.
 Ibn^c Ammar 38, 39.
 Ibn^c Āsim 59.
 Ibn-as-Sid de Badajoz 58.
 Ibn-aṣ-Ṣayrafi 41.
 Ibn-ax-Xamir 28.
 Ibn-ax-Xaykh 58.
 Ibn-az-Zaqqāq 40.
 Ibn-Baqī 42.
 Ibn-Bassām 28, 34, 42, 43, 50, 52, 62, 71.
 Ibn-Batīja 41.
 Ibn-Battuta 72.
 Ibn-Burd 62.
 Ibn-Buxrā 48, 52.
 Ibn-Darratj al-Qaṣṣālī 32, 33, 34, 39.
 Ibn-Dihya 43.
 Ibn-Faratj 31.
 Ibn-Fatūh 63.
 Ibn-Furkūn 47.
 Ibn-Garcia 65.
 Ibn-Ḥāzim 45.
 Ibn-Ḥamdīs 38.
 Ibn-Ḥanī 31.
 Ibn-Ḥayyān 35, 42, 71, 72.
 Ibn-Ḥazm 35, 57, 58, 64, 65, 66, 71.
 Ibn-Ḥudayl 31, 59.
 Ibn-Khafātja 39, 40, 42.
 Ibn-Khāqān 42.
 Ibn-Khātima, 47.
 Ibn-Luyūn, 58.
 Ibn-Mā^ʿ-as-Samā^ʿ 34, 50.
 Ibn-Mardanīx 43, 44.
 Ibn-Quzmān 42, 51, 52.

Ibn-Sahl 44, 46.
 Ibn-Saʿīd al-Magribī 45.
 Ibn-Sāra 40.
 Ibn-Sukhays 31.
 Ibn-Tjubayr 73.
 Ibn-Tufayl 67.
 Ibn-Wahbūn 38, 39.
 Ibn-Xaraf 63.
 Ibn-Xuhayd 35, 36, 62, 63, 71.
 Ibn-Yāmin 46.
 Ibn-Zamrak 47.
 Ibn-Zaydun 35, 36, 37, 43, 45.
 Ibrāhīm 58.
 Idrīs Ibn-al-Yamānī 39.
 Iḥsan ʿAbbās 64.
 Imru-l-Qays 24.
 ʿIsā Ibn-Hixām 69.
 Jaume I 46.
 Josef Ben Nagrel-la 37.
 Julià, (comte) 20.
 Lord Byron 35.
 Llull, Ramon 12.
 Mahoma 35.
 Manrique, Jorge, 45.
 Marco Polo 72.
 Marcos Marín, F.
 Marwān Ibn-ʿAbdirrahmān 33.
 Menéndez Pidal, R. 52.
 Monroe, J. T. 20.
 Mubaxxir 39.
 Muḡī 21.
 Muḥammad 44.
 Muḥammad I 29, 64.
 Muḥammad III 46.
 Muḥammad Ibn-ʿAbbād vide Al-Muʿtamid.
 Muḥammad Ibn-Abī-ʿUlā Ibn-Simmāk 59.
 Muḥammad Ibn-al-Hassan al-Kattānī 31.
 Muḥammad Ibn-Mahmūd de Cabra 50.
 Muḥammad Ibn-Muslim 65.
 Muḥammad Ibn-Mardanīx vide Ibn-Mardanīx.

Mu'amin Ibn-Sa'id 29.

Mūsā 44.

Mūsā Ibn-Nusayr 20, 21.

Mussa *vide* Mūsā.

Mutjahid 32, 39, 62.

Pococke 67.

Ribera, Julià 20, 21, 52.

Roderic(rei) 20.

Rumaikiyya 38.

Safwān Ibn-Idrīs 43, 45, 66.

Ša'id de Bagdad 33, 34, 39, 57.

Ša'id Ibn-Hakam 46.

Sa'id Ibn-Tjūdī 30.

Sama'wal 24.

Samuel Ben Nagrel-la 37.

Schack 45.

Solà-Solé, J. M. 53.

Stern, S. M. 52.

Tāriq 20, 21.

Tāric *vid* Tāriq.

Teodomir d'Oriola 21.

Umar de Màlaga 70.

Valera 44, 45.

Wal-lāda 35, 36.

Yahyā Ibn-Hakam *vide* Al-Gazāl.

Yūsuf I 70.

Yūsuf III 47.

Yūsuf Ibn-Harūn ar-Ramādī 31, 50.

Ziryāb 28.

ÍNDIX DE LLIBRES

Akhbār matjmū'a 21, 71.
Ad-Dakhīra 42, 62, 71.
Alcorà 26, 27, 61.
Al-Hulal al-Mauxiyya 59.
Al-Ihāta 72.
Al-Imāma wa-s-Siyāsa 20.
Al-Lamha al-Badriyya 72.
Al-Matīn 71.
Al-Muḡaffariyyāt 58.
Al-Mugrib 46.
Al-Muqtabis 71.
Al-Mushib 42, 45.
Al-Mutrib 43.
Al-lām al-ʿAlām 72.
Ayyām al-arab 19, 56.

Barlaam i Josafat 76.

Calila i Dimna 56, 76.
Cassida maqṣūra 45.
Comte Lucanor 38.
Coplas 45.
Crònica pseudo-isidoriana 21.

Divina Commedia 63.

El collar de la coloma 35, 57, 64, 65.
El collar únic 56.
El llibre de les banderes dels campions 46.
Els horts de les flors, *vide* Had' iq al-azhar.
Epístola d'Hayy Ibn Yaqdān 67.
Epístola en lloa d'al-Andalus 64.

Hadā'iq al-azhār 59.
Kitāb al-Āgānī 32.
Kitāb at-taxbihāt 32.

La murtra dels secretaris, *vide* Rayhanat al-kuttāb
La palmera 70.
L'epístola del perdó 63.
L'epístola dels genis 62.
L'epístola de la santedat 67.
Les converses dels pietosos, *vide* Muhādarat al-abrār.
Les mil i una nits 75, 76.
Llibre de l'abecedari 58.
Llibre de les cançons 57.
Llibre de les flors 59.
Llibre dels dictats 57.
Llibre dels enfilalls 57.
Llibre de meravelles 12.
Lluminària de prínceps 58.
Llibre Sant *vide* Alcorà

Mi-yār al-ijtiyār 70.
Muhādarat al-abrār 58.
Nufāda 72.

Ornat de les tertúlies 57.
Philosophus autodidactus 67.
Parangó entre Màlaga i Salé 68.

Rayhān al-albāb 58.
Rayhanāt al-kuttāb 58, 68.
Retòrica d'Aristòtil 26.
Robinson Crusoe 67.

Sendebar 76.

Zād al-musāfir 43.

**QUADRE CRONÒLOGIC DE LA LITERATURA
HISPANO-ÀRAB**

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
711	Naix el relat èpic de la conquesta d'al-Andalus	Els sarraïns envaeixen la Península Ibèrica.
719		Còrdova, capital d'al-Andalus.
741	Arriba el primer poeta àrab a al-Andalus: Ibn-aş-Şimma.	Arribada dels sirians de Baltj.
750		Cau la dinastia omeia de Damasc.
755		Abdarrahmān I arriba a al-Andalus.
757	Mor Ibn al-Muqaffa ^c , el primer prosista àrab.	
762	Naixen a al-Andalus els seus primers lletraferits.	
		Fundació de Bagdad.

- 784 Fundació de la mesquita de Còrdova.
- 788 Mor Abdarrahmān I.
Comença a regnar Hixam I.
- 796 Mort de Hixam I.
Comença a regnar al-Hakam I.
- 805 Rebel·lió del raval de Còrdova.
- 810 Mor a Bagdad, Abū-Nuwās, el més gran poeta modernista
- 816 Introducció del ritu malikí a al-Andalus.
- 822 Mor al-Hakam I. Comença a regnar Abdarrahmān II.
- Arribada a al-Andalus del músic, Ziryab, símbol de la «bagdadització».
- El poeta Ibn-Firnās desxifra el llibre de prosòdia d'al-Khafī

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
839	Ampliació de la mesquita de Còrdova.	Intercanvi d'ambaixades entre Bizanci i Còrdova.
El poeta al-Gazal, ambaixador a Bizanci.		Mor Abdarrahmān II i comença a regnar Muhammad I.
852	Arriba a al-Andalus el neoclasicisme i la prosa ornada.	
	Rebel·lió dels mossàrabs de Còrdova.	
860	Naix Ibn-Abdarrabih.	Comença la rebel·lió dels muladins i la guerra civil. Comença el moviment fatimí.

886

Mor Muhammad I i comença a regnar el seu fill Al-Mundir.

886

Mor Al-Mundir en la guerra contra el rebel muladí 'Umar Ibn-Hafsūn. Comença a regnar 'Abdallah.

El Cec de Cabra inventa la muax-xaha.

Naix a Kufa al-Mutanabbī.

909

Els fatimins s'apoderen d'Ifriqiya.

912

Mor 'Abdallah i comença a regnar el seu nét Abdarrahmān III.

918

922

Mor ajusticiat a Bagdad el místic al-Halīlīj.

Ibn-'Abdarrabih, poeta oficial d'Abdarramān III, escriu el llibre d'àdab «Al-'Iqd».

'Abdarrahmān trenca amb la rebel·lió muladí i la guerra.

	ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
929			'Abdarrahmān III es proclama califa.
931		Mor a Còrdova el filòsof Ibn-Masarra.	
932	Naix a Sevilla el poeta Ibn-Habīb al-Andalusí.		
936		Fundació de Medinazahara.	
939			Derrota d'Abdaraḥman III a Simancas i Alhandega.
940	Mor Ibn-Abdirrahbīh.	Arriba a al-Andalus el filòleg Abī Al-Qalī	
955		Mor l'historiador Ahmad ar-Razī.	
958	Ibn-Hanī s'exilia a la cort fatimí	El príncep hereu Al-Hakam aplega una gran biblioteca.	

961

Dirigisme califal de la poesia.

Mor 'Abdarrahmān i comença a
Regnar el seu fill Al-Hakam II.

Comença la construcció del Mihrab de la mesquita de Còrdova.

Almorsor comença la seua carrera en l'administració de palau

965

Mor Al-Mutanabbi.

Fundació del Caire pels fatimins.

970

Mor el jueu Ibn-Xaprut, metge dels
omeies i mecenes de la literatura
hebrea a al-Andalus,

971

Mor al-Khusanî de Kairavan, l'autor de la història dels jutges de Còrdova.

972

El poeta ar-Ramādi és empresonat per la seua llengua llarga.

S'acaba la gran mesquita Al-Azhar al Caire.

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
973 Mor Ibn-Hanī al-Andalusí	Isa ar-Rāzī escriu els seus Annals.	Mor al-Hakam II i li succeeix el seu fill Hixām menor d'edat. Almansor puja al poder.
976		
979	Construcció de Madīnat az-Zahira.	Almansor fa expedicions militars, desoladores contra els cristians, amb molts mercenaris barbarescos, en el seu exèrcit.
Cort literària d'Almansor.	Crema dels llibres «impis» de la biblioteca d'al-Hakam II.	
982 Ibn-Darrāj al-Qastalī poeta oficial d'Almansor. Arriba a al-Andalus, Šā'id de Bagdad.		Almansor saqueja Barcelona.
985		
987 Naix l'historiador Ibn-Hayyān	Nova i darrera ampliació de la mesquita de Còrdova.	

992 Naix Ibn-Xuhayd de Còrdova.

994 Naix Ibn-Hazm de Còrdova.

997

Almansor saqueja Santiago de Compostela.

1002

Mor Almansor a Calatanyasor i li succeeix el seu fill al-Mudaffar.

1008

Mort d'al-Mudaffar i li succeeix el seu germà Abdarrahmān Sanchol.

1009

Colp d'estat. Hixām II abdica en el seu cosí Muhammad II al-Mahdi. Mort de Sanchol.

Saqueig i destrucció de Madīnat az-Zāhira.

1010

Saqueig de Medinazahara.

Comença la guerra civil o *fitna*.
Mort de Muhammad II al-Mahdi.
Els barbarescos assetgen Còrdova.
Primers regnes de taifes.

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
1013	Saqueig de Còrdova pels barbarescos. Les élites cordoveses fugen i comença la descentralització cultural d'al-Andalus.	Sulayman Al-Mustaʿīn, califa a Còrdova.
1016		ʿAlī Ibn-Hammūd, califa a Còrdova. Mutjahid, rei de Dénia, conquista les Illes Balears i Sardenya.
1018	Dénia, centre de la filologia i dels estudis alcorànics. Ubada Ibn-Maʿ- ² as-Samaʿ, a la taifa de Màlaga, fa les primeres muax-xahes estròfiques.	Al-Qāsim Ibn-Hammūd, califa a Còrdova.
1021		ʿAbdalʿaziz, nét d'Almansor, rei de València.
1022	Ibn-Hazm escriu <i>El collar de la coloma</i> a Xàtiva.	

Ibn-Hazm i Ibn-Xuhayd, ministres d'Al-Mustadhir.
 Activitat literària d'Ibn Xuhayd.
 Ibn-Hazm deixa la política i es dedica als estudis religiosos.

1027

1031 Naix Ibn-^cAmmār de Silves

1035 Mort d'Ibn-Xuhayd.

Amors d'Ibn-Zaydūn i Wal-lada.

1037

El ministre jueu de Badīs, Ben Nalgrel·la, lletraferit i mecenes de la literatura hebrea.

Badīs, rei de Granada.

1039 Naix a Beja el futur rei de Sevilla, Al-Mu^ctamid.

El príncep omeia al-Mustadhir, califa a Còrdova.

Abū-l-Qāsim Ibn-^cAbbad, rei de Sevilla.

Hixām III, califa a Còrdova.

Hixām III és derrocat i acaba el califat omeia d'al-Andalus.

Els Tutjibins, reis de Saragossa.

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
1041		Els Banu-Şumadih, reis, d'Almeria.
1042		Al-Mu'tadid, rei de Sevilla.
1043		Al-Ma'mun, rei de Toledo.
	Toledo i Saragossa, centres d'estudis científics i filosòfics.	
1045	Desenvolupament de l'adab a Badajoz.	Al-Muḍaffar, rei de Badajoz.
		Mort de Mutjahid de Dénia. El seu fill
		Alr, rei de Dénia.
1047	Controvèrsia jurídico-religiosa entre Ibn-Hazm i Al-Bajr a Mallorca. El rei Al-Mu'tadid fa cremar els llibres d'Ibn-Hazm a Sevilla.	

1049 Ibn-Zaydūn deixa Còrdova i esdevé ministre d'Al-Muṭadid. Fa les seues elegies.

1051

Al-Muṭamid, governador de Silves, on es troba amb Ibn-ʿAmmār i Rumaikiyya.

1056

Mort de Ben Nagrel·la. El seu fill Josep, ministre del rei Bādīs. Al seu palau hi havia una font amb lleons, possiblement la primitiva de l'Alhambra.

1063

Mort d'Ibn-Hazm a Huelva.

Epístola d'Ibn-ʿAbdal-Barr per a la reconquesta de Barbastre.

1065

Al-Maʾmūn de Toledo s'apodera de València.

1066

Abu-Ishaq d'Elvira fa la seua casida anti-jueva.

Al-Muṭasim, rei d'Almeria.

Croats ultrapirinencs conquereixen Barbastre.

Program antijueu a Granada.
Mort de Josep Ben Nagrel·la.

ESDEVENIMENTS LITERARIS

ESDEVENIMENTS CULTURALS

ESDEVENIMENTS HISTÒRICS

Ibn-Garcia fa la seua epístola anti-àrab a Dénia.

1069

Mor al-Muṭtadid de Sevilla i li succeeix el seu fill Al-Muṭtamid.

Al-Muṭtamid fa tornar a Sevilla el seu amic, el poeta Ibn-ʿAmmar.

1070

Fundació de Marràqueix

Al-Muṭtamid s'apodera de Còrdova.

1071 Mor Ibn-Zaydūn.

1073

Mor el rei Badīs de Granada i li succeeix el seu nét ʿAbdallah.

1075

Al-Ma'mūn s'apodera de Còrdova i mor poc després. El seu nét Al-Qādir, rei de Toledo.

1076

Els lletraferits de Dénia se'n van a Sevilla.

Al-Muqtadir de Saragossa s'apodera de Dénia.

1078

Arriba a Sevilla Ibn-Hamdīs de Si-
racusa.
La poesia floreix a Sevilla, Badajoz
i Almeria.

Al-Muṣṭamid recupera Còrdova.
Ibn-ʿAmmār en nom d'al-Muṣṭamid
s'apodera de Múrcia.

1081

Mor al-Muqtadir de Saragossa.

1085

Alfons VI conquereix Toledo.
Els reis de taifes criden els almorà-
vits.

Al-Muṣṭamid mata Ibn-ʿAmmār.

1086

Al-Qādir, rei de València.
Arribada dels almoràvits.

Els almoràvits no entenen la cultura
d'al-Andalus.

1088

Batalla de Sagrajas.

Seige d'Aledo.

ESDEVENIMENTS LITERARIS ESDEVENIMENTS CULTURALS ESDEVENIMENTS HISTÒRICS

1090

Els almoràvits s'apoderen de Granada.

En el seu exili d'Agmat, el rei Abdallah escriu les seues memòries polítiques.

1091

Els almoràvits destronen els reis de taifes.
Sols resten Saragossa i Mallorca lliures.

Ibn-al-Labānna fa la seua elegia per la partida d'Al-Mu'tamid cap a l'exili a Agmat.

La capital d'al-Andalus és ara Màl·la.

Al-Mu'tamid fa els seus poemes de l'exili.

1094

El Cid s'apodera de València.

- 1095 Mor al-Muṭamid.
Crisi poètica a al-Andalus, sense mecenes.
Apareix el zègel. Possiblement és invenció del poeta i musicòleg Ibn-Batjja de Saragossa (el filòsof Avempace).
- 1102 Els almoràvits s'apoderen de València, abandonada per Ximena.
- 1108 Els almoràvits s'apoderen de Saragossa.
- 1109 Els llibres d'Algazel es cremen a Còrdova.
- Ibn-Khafājja a Alzira fa poesia de la naturalesa.
Ibn-Bassām fa la «Dakhīra», la gran antologia de la literatura d'al-Andalus.
- 1118 Alfons I conquereix Saragossa.
- Ibn-Tumart predica la reforma al-mohade.

ESDEVENIMENTS LITERARIS

ESDEVENIMENTS CULTURALS

ESDEVENIMENTS HISTÒRICS

1125

Alfons I, expedició dels mossàrabs.

1130

S'inicia el moviment almohade.

1138

Mor Ibn-Khafâtja

Ibn-Quzmān fa els seus zègels.

1139

Mor Ibn-Batjtja

1140

Rebel·lió dels andalusins, els almo-ràvits (segones taifes).

1146

Ibn-Mardanîx, rei de València.
Els almohades s'apoderen de Ma-rràqueix.

1147

Els almohades s'apoderen de Sevi-lla.

Els almohades protegeixen la poe-sia.

1148

Ramon Berenguer IV s'apodera de Tortosa.

Conquista de Còrdova pels almohades.
 Conquesta de Lleida per Ramon Berenguer IV.

Desenvolupament de la filosofia:
 Ibn-Tufayl, Maimònides i Averrois.
 Persecució dels cristians i jueus
 d'al-Andalus que emigren i fan possible
 les escoles de traductors.

Hafsa ar-Rakuniyya, la millor poetessa
 d'al-Andalus viu els seus amors
 amb el poeta Abū-Tjāfar Ibn-Saʿīd.

1150 Mor Ibn-Quzmān.

1165 Naix Ibn-Al-ʿArabī

Maimònides s'exilia a Egipte.

Ibn-Tufayl escriu *El filòsof autodidacta*.

Mor Ibn-Mardānīx i els almohades
 s'apoderen del Xarc al-Andalus.

1185 Mor Ibn-Tufayl

1195 Les obres d'Averrois són condemnades i el filòsof és desterrat a Lucena.

Batalla d'Alarcos.

1198 Rehabilitació i mort d'Averrois.

1199 Naix Ibn-al-Abbar a València.

1201 El místic Ibn-al-ʿArabī s'instal·la a la Meca.

1212 Naix Ibn-Sahl a Sevilla

Batalla de Las Navas de Tolosa.

1213 Naix Ibn-Saʿīd a Alcalá la Real.

Crisi política dels almohades.
Rebel·lió dels andalusins (terceres taifes).

Ibn-Hūd, rei de Múrcia.

Jaume I conquista les Balears.

1229

Cort literària al regne mudèjar de Menorca.

1230

S'inicia el califat hafsi a Tunísia.

1232 Mor al Caire Ibn-Diyya de Calp.

1236

Ferran III de Castella conquista Còrdova.

1237

Muhammad Ibn-al-Ahmar, al-Nasri, rei de Granada.

1238 Ibn-al-Abbar demana ajuda per a València al califa hafsi amb una famosa cassida.

Jaume I conquista València.

1240 Mor Ibn-al-ʿArabi a Damasc.

1243

Múrcia, vassall de Castella.

1246

Ferran III de Castella conquista Sevilla.

1248

El rei de Granada, vassall de Castella.

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
Abū-l-Baqā' de Ronda fa el seu plany per al-Andalus.		
1260 Ibn-al-Abbār és executat a Tunis.		
1264		Rebel·lió dels mudèjars.
1266	Emigració dels mudèjars a Granada.	Els merinins s'apoderen de Marràqueix.
1267		Rebel·lió dels Banu Escallola contra Muḥammad I de Granada.
1273		Mor Muḥammad I i li succeix el seu fill Muḥammad II.
1274 Naix Ibn-al-Tjayyāb a Granada		Els merinins intervenen a la península. S'inicia la qüestió de l'Estret.

1302

Mor Muhammad II i li succeeix
Muhammad III.

S'inicia la construcció dels palaus
de l'Alhambra.

1304

El poeta Ibn-al-Hakīm primer mi-
nistre de Muhammad III.

Ibn-al-Hakīm s'apodera de Ceuta.
Aragó, Castella i els merinins con-
tra Granada.

1309

Ibn-al-Tjayyāb, poeta oficial

Colp d'estat contra Muhammad III
i Ibn-al-Hakīm.

1313

Naix Ibn-al-Khatīb a Loja.

1315

Guerra civil: Ismaʿīl I, rei de Gra-
nada.
Naṣr, rei de Guadix.

1319

Construcció del Generalife

Batalla de la Vega.

Poemes epigràfics d'Ibn-al-Tjayyāb
al Generalife.

1322

Mor Naṣr a Guadix.

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
1325		Assassinat d'Ismaçil I. El seu fill Muhammad IV, rei de Granada.
1333		Assassinat de Muhammad IV. El seu germà Yūsuf I, rei de Granada.
1340		Batalla del Salado.
1348		La Pesta Negra.
	Gran desenvolupament de les confraries místiques.	
1350	La Madrassa de Granada. Ibn Battuta visita Granada.	
	El poeta Ibn-Khatima d'Almeria experimenta formes poètiques.	
1354		Assassinat de Yūsuf I. El seu fill Muhammad V, rei de Granada.
1359		Muhammad V és derrocat i s'exilia al Marroc.

- 1360 Assassinat d'Ism'at I. El seu cunyat Muhammad VI, rei de Granada.
- 1362 Muhammad V recupera el tron.
- Ibn-al-Khatib continua la seua obra literària al Marroc.
- Ibn-al-Khatib, primer ministre.
- El filòsof àrab de la història, Ibn Khaldūn, visita Granada.
- 1372 Ibn-al-Khatib s'exilia al Marroc.
Ibn-Zamrak, primer ministre i poeta oficial.
- 1375 Ibn-al-Khatib és jutjat i condemnat a mort a Fes.
Ibn-Huḡayl fa les seues obres d'àdab.
- 1391 Mor Muhammad V i li succeeix Yūsuf II
- Ibn-Zamrak en presó

ESDEVENIMENTS LITERARIS	ESDEVENIMENTS CULTURALS	ESDEVENIMENTS HISTÒRICS
1392	El príncep Yūsuf és poeta i lletrafet. Ibn-Zamrak és assassinat.	Mor Yūsuf II i li succeeix Muhammad VII
1408	Ibn-Qunfud, darrer poeta de l'Al-hambra. S'escruiuen obres d'ādab.	Mor Muhammad VII i li succeeix el seu germà, el príncep poeta Yūsuf III.
1419		Mor Yūsuf III i li succeeix Muhammad VIII.
1431		Crisi dinàstica: guerres civils i reis efímers. Batalla d'Higueruela.

1452

El darrer poeta d'al-Andalus, Al-Qaysi de Baza parla d'aquesta batalla.

Batalla dels Alporchones.

1479

Unió de Castella i Aragó

1482

Muhammad XII «Boabdill», darrer rei de Granada
Presa d'Alhama.

1492

Conquesta de Granada.

Emigració de l'aristocràcia i els intel·lectuals granadins.

La literatura hispano-àrab abraça l'espai que hi ha entre la literatura llatina i les literatures de les llengües romàniques en la major part de la Península Ibèrica. En terres valencianes el seu temps es va cloure amb l'arribada de Jaume I. Amb motiu de la commemoració de la conquesta de València el 1238 ix aquest llibre.

María Jesús Rubiera i Mata és catedràtica d'Estudis Àrabs i Islàmics a la Universitat d'Alacant i especialista en literatura hispano-àrab.